

ПРАПОРИ ДУХА

Життя і творчість

О. Теліги

Видавництво «СУРМА»

На чужині 1947

Прапори духа

Життя і творчість Олени Теліги

Впорядкував
О. ЖДАНОВИЧ

diasporiana.org.ua

НА ЧУЖИНІ
1947

**В П'ЯТИЛІТТЯ ГЕРОЙСЬКОЇ СМЕРТИ,
ПОЕТКИ — РЕВОЛЮЦІОНЕРКИ.**

ВІД ВПОРЯДЧИКА.

В п'ятиліття смерті Олени Теліги, неповторної постаті нашої історії, вдається оце збірним зусиллям випустити в світ Збірник, що обіймає її літературну спадщину та біографічні матеріали.

Само собою зрозуміло, що Збірник не обіймає всіх творів сл. п. Поетки. Багато з них загинуло в київському Гештапо, а решта в наслідок воєнних дій. Те саме треба сказати про листування та знімки. Але й з того, що збереглося тут дещо бракує, бо не було змоги в повоєнних обставинах все роздобути. Колись в кращих умовах прийде час на повніше видання.

Ще кілька слів про вміщені тут твори Олени Теліги.

Поезії, міщені тут (ледве 33) всі уже колись друковані. Але за життя поетки їх було друковано більше та нема змоги тепер всі віднайти. Друковані тут поезії мають свою історію: 32 з них були свого часу (1940) вибрані самою поеткою і призначені для видання окремою збіркою, яка не вийшла завдяки, такби мовити, солідності авторки, що хотіла дати більше віршів недрукованих, аніж їх тоді мала.

Рукопис її поезій загинув в київському Гештапо, а цей вибір що випадково в часі арештів був при впорядчикові, пройшов довгий шлях: з Києва помандрував на Волинь і тут був переданий сл. п. проф. А. Баранівському, що мав його видати в партизанській друкарні. В бою з большевицькою бандою А. Баранівський загинув, але течки з його паперами не було при ньому. Селяни її зберегли й передали Командувачеві УПА от. Т. Бульбі, що їх 1943 року передав знов впорядчикові цього Збірника.

Далі вибір з поезій перейшов крізь німецький концентраційний табор і після упадку Німеччини став джерелом збірки «Душа на сторожі», що вийшла 1946 року у Видавництві «Культура».

Друковані прозові речі зібрав Вп. п. О. Л., а рукописи недрукованих та деяких друкованих врятував Вп. п. інж. Тимчук, якому свого часу передав був їх Вп. п. Улас Самчук, у якого вони були залишені сл. п. Михайлом Телігою, в переїзді через Рівне до Києва.

Про кожний з вміщених в Збірнику прозових творів треба сказати слідує:

А бо — а бо (фрагмент). — Один з ранніх і одинокий друкований прозовий літературний твір Олени Теліги. Поза цим автобіографічним фрагментом поетка літературною прозою не займалась.

Як ми нас прагнемо — стаття написана в Варшаві, друкована у «Вістнику» в жовтні 1935.

Сліпа вулиця. (Огляд жіночої преси). Реферат, читаний в лютому 1938 року в Українській Студентській Громаді в Варшаві, а згодом друкований у «Вістнику».

З нових книжок. Рецензія Олени Теліги, написана для одного з краківських журналів зимою 1940 року в Кракові, друкованою не була, бо журнал, що видавався тим самим «Українським Видавництвом», накладом якого вийшла рецензована повість, — не міг містити негативної рецензії з комерційних причин. Редактор журналу одначе, вповні думку рецензентки поділяв.

Книжка духова зброя. Стаття написана в Кракові 1940, або 1941. р.

Вступне слово на Академію в честь Гетьмана Івана Мазепи — читане було авторкою в Криниці в липні 1940 року. Публікується вперше.

Партачі життя — реферат написаний під весну 1941 року в Кракові й виголошений в Краківській «Просвіті».

Відозва Краєвої Екзекутиви ОУН на ЗУЗ — написана Оленою Телігою на доручення Референтури Пропаганди КЕ в кілька днів по житомирській трагедії 1941 року.

Братерство в народі — стаття начисана в Рівному (жовтень 1941) перед виїздом до Києва. Друкована тодіж в часописі «Волинь», а згодом в «Літаврах».

Прапори духа — стаття написана в Рівному 1941 під враженням зустрічі з посовєтською дійсністю. Друкована в «Волині» та «Літаврах».

Останній лист — з Києва до п. О. Л. в Празі. Прізвища живих осіб зі зрозумілих причин випущені й зазначені лише криптонімами.

Поезії

РАДІСТЬ.

Ой, не знаю, що це за причина —
Перехожу обережно вулицю,
І весь час до мене радість тулиться,
Як безжурний вітрогон — хлопчина.

До міського руху ми не звикли,
А хлопчина рветься, як метелиця,
Ніби поле перед нами стелиться,
Ніби зникли авта й мотоцикли.

І сама я на ногах не встою,
Пролітаю між людьми похмурими,
Козачка вдаряю попід мурами —
Бо хлопчина не дає спокою.

* * *

Я руці, що била — не пробачу —
Не для мене переможний бич!
Знай одно: не каюсь я, не плачу,
Ні зітхань не маю, ні злоби.
Тільки все у гордість замінила,
Щоб тобою дихало й цвіло,
А її тверда й холодна сила
Придушила тепле джерело.
Але навіть за твою шпіцруту
Стріл затрутих я тобі не шлю,
Бо не вмію замінити в отруту
Відгоріле соняшне — «люблю».

ЛІТО.

Топчуть ноги радісно і струнко
Сонні трави на вузькій межі.
В день такий — віддатись поцілункам!
В день такий цілим надхненням жить!
П'яним сонцем тіло налилося,
Тане й гнеться в ньому, мов свіча, —
І тремтить схвильоване колосся,
Прихилившись до мого плеча.
В сотах мозку золотом прозорим
Мед думок розтоплених лежить,
А душа вклоняється просторам
І землі за світлу радість — жить!
І за те, що стільки уст палило
І тягло мене вогнем спокус,
І за те, що замінить не сила —
Ні нащо — твоїх єдиних уст!

ПОВОРОТ.

Це буде так: в осінній день прозорий
Перейдемо ми на свої дороги.
Тяжке змагання наші душі зоре,
Щоб колосились зерна перемоги.

І те, що мрією було роками,
Все обернеться в дійсність і можливість —
Нам буде сонцем кожний куц і камінь
У ці хвилини гострі і щасливі!

Подумать тільки: наші села й люди,
А завтра прийдемо — до свого міста!
Заохплять владно зголоднілі груди
Своє повітря — тепле та іскристе.

Та звідкись сум зловіщий вітер вишле,
Щоб кинуть серце у крижаний протяг:
Усе нове... і до старої вишні
Не вийде мати радісно напроти...

Душа з розбігу стане на сторожі,
Щоб обережно, але гостро стежить
Всі інші душі — зимні чи ворожі
І всі глибокі поміж ними межі.

І часто серце запалає болем,
А щось гаряче аж за горло стисне,
Коли над рідним, тим же самим полем
Зависне інша, незнайома пісня.

Чекає все: і розпач і образа,
А рідний край нам буде — чужиною.
Не треба смутку! Зберемось відразу,
Щоб далі йти — дорогою одною.

Заметемо вогнем любови межі.
Перейдемо у брід бурхливі води,
Щоб взяти повно все, що нам належить,
І злитись знову зі своїм народом.

Сьогодні кожний крок — хотів би бути вальсом.
Не студить вітер уст — зігрівся коло них.
І радісно моїм тонким, рухливим пальцям
Торкатись інших рук — і квітів весняних,
Любов — лише тобі. А це її уламки,
Це через край вино! В повітря квіт дерев!
Це щастя, що росте в тісних обіймах рамки
Закритої луші і рамку цю дере!
Щоб зайвищу свою розсипати перлисто:
Комусь там дотик рук, комусь гарячий сміх.
Ось так приходить мент, коли тяжке намисто
Перлинами летить до випадкових ніг.

* * *

Моя душа й по темнім трунку
Не хоче слухатись порад,
І знову радісно і струнко
Біжить під вітер і під град.
Щоб заховавши мудрий досвід
У скринці без ключа і дна,
Знов зустрічати сірий розсвіт
Вогнем отрути чи вина.
Щоб власній вірі непохитній
Палить лямпаду в чорну ніч
І йти крізь січні в теплі квітні
Крізь біль розлук — у радість стріч.

МУЖЧИНАМ.

Не зірвуться слова, гартовані, як криця
І у руці перо не зміниться на спис.
Бо ми лише жінки. У нас душа криниця
З якої ви п'єте: змагайся і кріпись!
І ми їх даємо не у залізнім гимні,
У сріблі ніжних слів, у вірі в вашу міць.
Бо швидко прийде день і у завісі димній
Ви зникнете від нас, мов згряя вільних птиць.

Ще сальви не було, не заревли гармати,
Та ви вже на ногах. І ми в останній раз
Все, що дає життя іскристе і багате,
Мов медоносний сік збираємо для вас.
Гойдайте ж кличний дзвін! Крешіть вогонь із
кремнів!

Ми ж радістю життя вас напоївши вщертъ —
Без металевих слів і без зітхань даремних
По ваших же слідах підемо хоч на смерть!

СУЧАСНИКАМ.

«Не треба слів! Хай буде тільки діло!
Його роби — спокійний і суворий,
Не плутай душу у горіння тіла,
Сховай свій біль. Зломи раптовий порив»
Але для мене — у святім союзі:
Душа і тіло, щастя з гострим бодем.
Мій біль бrenить, зате коли сміюся —
То сміх мій рветься джерелом на волю!
Не лічу слів. Даю без міри ніжність.
А може в цьому й є моя сміливість:
Палити серце — в хуртовині сніжній,
Купати душу у холодній зливі.
Вітрам й сонцем Бог мій шлях намітив,
Та там де треба — я тверда й сувора.
О, краю мій, моїх ясних привітів
Не діставав від мене жадний ворог.

ВЕЧІРНЯ ПІСНЯ.

За вікнами день холоне
У вікнах — перші вогні...
Замкни у моїх долонях
Ненависть свою і гнів!
Зложи на мої коліна
Каміння жорстоких днів,
І срібло свого полину
Мені поклади до ніг.
Щоб легке, розкуте серце
Співало, як вільний птах,
Щоб ти, найміцніший, сперся,
Спочив на моїх устах.
А я поцілунком теплим
Мягким, мов дитячий сміх,
Згашу полум'яне пекло
В очах і думках твоїх.
Та завтра, коли простори
Проріже перша сурма —
В задимлений, чорний морок
Зберу я тебе сама.
Не візьмеш плачу з собою —
Я плакати буду пізніш!
Тобі ж подарю зброю:
Цілунок гострий, як ніж.
Щоб мав ти в залізнім свисті
Для крику і для мовчань —
Уста рішучі, як вистріл,
Тверді, як лезо меча.

ЧОЛОВІКОВІ.

Не цвітуть на вікні герані —
Сонний символ спокійних буднів.
Ми весь час стоїмо на грані
Невідомих шляхів майбутніх.

І тому, що в своїм полоні
Не тримають нас речі й стіни,
Ні на день в душі не холоне
Молодече бажання чину.

Що нам щастя солодких звичок
У незмінних обіймах дому —
Може завтра вже нас відкличе
Канонада грізного грому.

І напружений погляд хоче
Відшукати у тьмі глибокій,
Блискавок фанатичні очі,
А не місяця мрійний спокій.

ЖИТТЯ.

Василеві Куриленкові.

Зловіщий брязкіт днів, що б'ються на кавалки,
І жах ночей, що затискають плач,
Ти зраджений життям, яке любив так палко
Відчуй найглибше, але все пробач.
Здається падав сніг? Здається буде свято?
Розквітли квіти? Зараз, чи давно?
О, як байдуже все, коли душа зімята,
Сліпа, безкрила — сунеться на дно.
А ти її лови, тримай, тягни на гору!
Греби скоріше — і пливи, пливи!
Повір: незнане щось у невідому пору
Тебе зустріне радісним — живи!
Тоді заблисне сніг, зашепотіють квіти
І підповзуть, мов нитка провідна.
Ти приймеш знов життя і так захочеш жити
Його пізнавши глибоко, до дна.

ЛИСТ.

Л. Мосендзові.

Ти б дивувався: дощ і пізня ніч,
А в мене світло і вікно наростіж.
І знов думки і серце у вогні,
І гостра туга — у невпиннім зрості.

Твоє життя — холодний світлий став,
Без темних вирів і дзвінких прибоїв,
І, як мені писать тобі листа
І бути в нім — правдивою собою?

Далеко десь горить твоя мета,
В тяжких туманах твій похмурий беріг,
А поки — спокій, зимна самота
І сірих днів — тобі покірний шерег.

А в мене дні — бунтують і кричать,
Підвладні власним, не чужим законам
І тиснуть в серце вогнену печать,
І значать все — не сірим, а червоним.

Бувають дні — безжурні юнаки
Вбігають швидко, в дикім перегоні,
Щоб цілий світ блискучий і п'янкий
Стягнути звідкись — у мої долоні.

На жовтій квітці декілька краплин —
Ясне вино на золотавім лезі
І плине в серце найхмельніший плин:
Далекий шум незроджених поезій.

Буває час: палахкотять уста,
Тремтить душі дзвінке роздерте плесо,
Немов хтось кинув здалека листа
І кличе десь — без підпису й адреси...

Життя кружляє на вузькій межі
Нових поривів, таємничих кличів
І видаються зайві і чужі
Давно знайомі речі і обличчя.

В осяйну ж мить, коли останком сил
День розливає недопите сонце,
Рудим конем летить за небосхил
Моя душа в червоній амазонці.

І вже тоді сама не розберу,
Чи то мій біль упав кривавим птахом,
Чи захід сонця заливає брук...
Для тебе ж захід — завжди тільки захід!

Чергують ночі — чорні і ясні —
Не від вогню чи темряви безодні,
Лише від блиску спогадів і снів —
Усіх ударів і дарів Господніх.

І в павутинні перехресних барв
Я палко мрію до самого рання,
Щоб Бог зіслав мені найбільший дар:
Гарячу смерть — не зимне умирання.

Бо серед співу неспокійних днів
Повз таємничі і вабливі двері
Я йду на клич задимлених вогнів —
На наш похмурий і прекрасний беріг.

Коли ж зйду на каменистий верх
Крізь темні води й полум'яні межі —
Нехай життя хитнеться й відпливе,
Мов корабель у заграві пожежі.

БЕЗСМЕРТНЕ.

Упало світло ліхтарів
На день конаючий і тихий,
Та перед смертю він зустрів
Посмертні свічі — дивним сміхом.
І мабуть кожен з нас відчув
Той сміх, як переможну силу,
Як перенесену свічу
 За межі схилю.
І це тому, я, мов у сні,
Пішла серединою вулиць
І очі зустрічні, ясні
Не глянули, а розчахнулись!
Та я минала всі вогні,
Мов світло не своєї брами,
Бо чула: ждане довгі дні
Вже йде з безсмертними дарами.

НЕПОВТОРНЕ СВЯТО.

Гарячий день — і враз достигне жито
І доп'яніють обважнілі грона.
Він ще незнаний, ще непережитий
Єдиний день — мого життя корона.
І що це буде — зустріч, чин, екстаза?
Чи дотик смерти на одну хвилину?
Душа дозріє, сповниться відразу
Подвійним смаком — меду і полину.
А дивне серце — п'яне і завзяте
Відчує певність, мов нехибну шпаду.
Мій день єдиний! Неповторне свято!
Найвищий шпиль — і початок до спаду!

ВІРНІСТЬ.

Від сонця свят і непогоди буднів,
Щоб не змінилися безцінні фарби,
В твою скарбницю я складаю скарби
Які дає мені — моє полудне.

Скарбницю ту ти залишив безжурно,
А я сховала у глибокий спокій,
Де інших пристрастей рвучкі потоки
Її не змиють у годину бурну.

Приходять люди й золоті пориви
Дають за скарби, що господар кинув, —
Та я не хочу за найвищу ціну
Віддати те, чим володіє Привид.

Так часом хтось у невимовній вірі,
Яку не вбити ні рокам, ні втомі —
Пильнує квіти у порожнім домі
І сум кімнат самітним кроком мірить.

Перед вікном — шумлять, шумлять тополі
І захід сонця — мов кривава рана,
А на столі розкрита книжка Пана,
Що може не повернеться — ніколи.

БЕЗ НАЗВИ.

Д. Д.

Не любов, не примха й не пригода, —
Ще не всьому зватися дано!
Ще не завжди ж у глибоких водах
Відшукаєш непорушне дно.

І коли Твоя душа воскресла
Знову мчиться у осяйну путь,
Не питай чиї надхнені весла
Темний беріг вміли відштовхнуть.

Не любов, не ніжність і не пристрасть,
Тільки серце — збуджений орел!
Пий же бризки, свіжі та іскристі
Безіменних, радісних джерел!

ПОДОРОЖНІЙ.

Ти — тільки випадковий подорожній
На запашнім, заквітчанім шляху.

Л. Могилянська.

I.

Відпочинеш і підеш знову.
Щож, заходь до мого дому,
Щоб вином моїм рубіновим
Затопити дорожню втому.
Гостре щастя, раптовним блиском
Мою душу до дна пропалить:
Не чужий ти, а свій і близький,
Цеж на тебе я так чекала.
В день звичайний розквітне свято,
Мов бузок запашний у січні,
І кохання, легке й крилате,
Я запрагну змінить у вічність.

—

Ти відходи вже? Щож, не плачу.
Не сумуй і ти, подорожній.
Хтось незнаний нам шлях призначив
І покинуть його не можна.
Біль зламаю, а сльози витру.
В зимну ніч, не твої дороги
Тільки сміх мій весняним вітром
Буде бігти — тобі невздогін.

II.

Догоряє, попеліє дивне щастя...
Зажурився день — замріяний і млистий,
А думки мої, натхнені та квітчасті,
Опадають вересневим, жовтим листям...
Ось пішов собі звичайний подорожній.
Більш нічого. Навіть плакати не смію.
Тільки в душу безборонну і порожню
Сум летить непереможним, чорним змієм.
Прийдуть люди — не чужі, не випадкові, —
Буду жити і сміятися, як досі,
Хоч життя мого весняну, світлу повинь
Надпила у перший раз — холодна осінь.

III.

Ох, чому ж це серце б'ється молотом,
А уста мої — розквітла китиця?
І чому це полум'ям і золотом
Кожна річ в моїй кімнаті світиться?
Повернувся, хоч тебе й не кликала.
А слідом весна моя заблукана.
І згорають у вогні великому
Всі закони, що були розлукою.
Знову осінь утікає злякано
Під травневою рясною зливою:
Перший раз сьогодні я заплакана,
Не сміюся, бо така щаслива я.
Залишайся. Щастя вип'ю келихом,
Однаково, чи своє, чи вкрадене.
Буде шлях тобі без мене — скелистим,
А життя моє без тебе — зрадою.

ВІДПОВІДЬ.

О, так, я знаю, нам не до лиця
З мечем в руках і з блискавками гніву,
Військовим кроком, з поглядом ловця
Іти завзято крізь вогонь і зливу.
Миж ваша пристань — тиха і ясна,
Це кораблями — ваші збиті крила...
Не Лев, а Діва наш відвічний знак,
Не гнів, а ніжність наша вічна сила.
Та ледве з ваших ослабілих рук —
Сповзає зброя ворогам під ноги,
Спиває ніжність легендарний крук —
Жорстокий демон бою й перемоги.
І рвуться пальці, довгі і стрункі
Роздерти звички, мов старі котари,
Щоб взяти зброю з вашої руки
І вдарить твердо там, де треба вдарить.
Та тільки меч — блискучий і дзвінкий,
Відчує знову ваш рішучий дотик, —
Нам час розгорне звиклі сторінки:
Любов і пристрасть... Ніжність і турботи.

П'ЯТИЙ ПОВЕРХ.

(Емігрантське).

Так, завтра зрання таж незмінна пісня,
Все теж життя бездомних волоцюг,
І ще твердіше, ще міцніше стисне
Тяжких турбот ржавіючий ланцюг.

Та прийде вечір — завтра, чи позавтра,
Забувши втому, я не буду йти,
Я буду бігти й обминати авта —
На п'ятий поверх, де чекаєш ти.

І невідмінно — березень, чи грудень —
Все теж питання й відповідь: «на днях».
Все таж потіха: «Може якось буде»,
Все тажже в мозок — найгостріший цвях.

Та ось вже ніч. І на руці твій дотик.
Ясніє зір, відпочиває слух —
І так безжурно скинуті турботи,
Як з голови мій чорний капелюх.

І покій наш — це передпокій неба,
І у казки я вірю знов і знов,
Бо в хмарах місяць, мов у піні лебідь,
Перепливає просто у вікно.

Ти знов веселий і юнацьким кроком
Обходиш покій — тут — і знову там.
«Буенос Айрес»! «Африка»! «Марокко»!
Так легко й дзвінко вимовлять устам!

*
* * *

Розцвітають кущі ясмiну —
Грає сонце в височинi.
Чи зустрiну, чи не зустрiну?
Чи побачу тебе, чи нi?
I куди б скерувати кроки,
Щоб тебе я могла знайти?
Тiльки бачу — iде високий,
Придивляюсь, чи тож не ти?
I не вiтряно i не хмарно —
Все заповнить весняний смiх!
Цiлий день я проброжу марно
Не зустрiвши очей твоїх.
Та зате серед ночi любий,
В весняному мойому снi —
Поцiлуеш мої ти губи,
I щось тихо шепнеш менi...

ТАНГО.

I знов з'єднались в одну оману
O, дивне танго, — i сум i пристрасть.
Пливу на хвилях твого туману
Згубила керму, спалила пристань!
I б'ється серце, i гнеться тiло,
В твоїм повільним i п'яним вирi —
Блакитне сонце менi світило,
А буде чорне, а може й сiре...
Чекає прiрва на кожному схилi —
Та сум i пристрасть манять так п'яно.
Пливти все далi, віддавшись хвилi,
Та завтра, вранцi, під перший промiнь
Зрадливе танго, твого туману.
Менi не пристрасть туманна сниться —
Зорiє ясно в чаду i втомi,
O, світла ніжність, твоя криниця.

КОЗАЧОК.

Кожний крок — сліпуча блискавиця,
А душа — польовий буйний вітер.
Розгоряються уста і лица
Неспокійним пурпуровим квітом.
Не піймаєш! Я — вогонь, я — вихор,
А вони спиняться не звикли!
Але раптом усміхнуся тихо
І в очах моїх заграє виклик.
А душа, розбещеністю п'яна
Вип'є туги золоту отруту.
О, злови мене, злови, коханий,
Я так хочу біля тебе бути!
Бачиш — стіни зникли, мов примари!
Трави лізуть нам під закаблуки —
А над нами — рожевіють хмари!
Перед нами — зеленіють луки!
Тільки зловиш — радісно і вюнка
Закручу тебе звитяжним рухом,
А з орхестри бризне поцілунків
Весняна, бурхлива завірюха!

СОНЯШНИЙ СПОГАД.

Василеві К.

I.

Мій чорний день хитнувся і розтанув
Гарячим сонцем спалений згори.
Це знову ти, ніколи не коханий
І завжди близький, спогадом гориш.

Ось я вдихнула чудодійний розчин
Ясного сміху, промінчастих слів,
І знов вернула на поля і площі
Своїх давно перейдених шляхів...

Де не було примар на виднокрузі,
Де не терезах вірної ваги,
Так, як тепер, моїх не певних друзів
Не відтягали — певні вороги.

II.

День липневий жовто-червоний,
І дзвінкий, мов веселий рій!
Чи ж не молодість наша дзвоном
Розліталась від наших мрій?
У воді швидкі перегони,
Відпочинок на межах піль.
Чи ж не молодість наша дзвоном
Ударяла у срібло хвиль?
І від сонця цілком бронзові
Заблукавши в зелену тінь
Ми звіялись собі в любови...
До героїв і до богинь.

III.

Деж ти смієшся, думаєш і ходиш
З незмінним сяйвом в соняшних очах?
Мій любий хлопче, знов нагрілись води
І спіє липень в теплих овочах!

* * *

Ніч була розбурхана і тьмяна
Вітер грав і рвав напнуті струни.
Я пила самотно, аж до рана
Темну розпач — найгіркіший трунок!

А над ранком, зором помертвілим
Розгорнувши спопелілий морок —
Віднайшла я непоправний вилом
На землі, на небі і в просторах.

Та в душі, як день слабий і сірий,
Прокидалась втіха блідолиця,
Щоб навчать мене нової віри:
У житті нічому не молитися.

ЧОРНА ПЛОЩА.

I.

Це ввижається в ніч, ледве змучена пам'ять
Божевільних думок від вогню не хоронить
І вони закипають, іскряться снопами,
Щоб пізніше застигнути — сріблом на скронях.
Тільки вранці, як вітер полоще
Звислі руки дерев і пропалені чола —
Я лишаю її, чорну, стиснуту площу,
І вихожу у світ — з синім небом довкола.

II.

Сірий натовц, похмурий натовп,
І не очі, а темна муть.
Хтось зігнувся — камінь підняти,
Хтось зірвався — мене штовхнуть.
А один сковзнув по асфальті
І в лице мені засвистав.
Вчора він — цілував мої пальці,
А хотів цілувати уста.
Сміх жіночий злорадо тріснув
І у горлі здусив мій клич.
Якжеж душно і якжеж тісно
В олив'яних кліщах облич!
Підгинаються, в'язнуть ноги...
Очі п'ють безпросвітну тьму...
Мить одна — і безсилий стогін
Розколише застиглу муть.

III.

Мужні пальці торкнулись рук,
Хиже серце — забилося поруч.
Знову тіло — напнутий лук,
Гостра радість — стрілою вгору.
Відсахнулася на мить юрба,
Покотилось по ній потоком:
Не чіпати лише раба,
А такого — цілити в око!
На чолі твоїм темний знак,
Кров червона тече струмками
Та тепер я за двох міцна,
І за двох піднімаю камінь.
Не загинеш! За муром день
Ллється з неба вином гарячим
І життя не стоїть, а йде
З гострим сміхом і гострим плачем.

Олив'яне лице юрби
Згине в сонці і блискавицях —
Тільки вітер нас буде бить,
По звитяжних, щасливих лицях!

* * *

Махнуть рукою! Розіллять вино!
Гей крикне хтось, хай буде завірюха, —
Ах, як я хочу віднайти вікно
У сірім мурі одностайних рухів!
А в тім вікні нехай замерехтить
Чиєсь обличчя — вперте і сміливе,
Щоб знов життя — на довго чи на мить —
Розколихалось хвилиною припливу.
Щоб погляд чийсь, мов трунок дорогий,
Переплеснувся найсвітлішим плином,
Де очі інших, очі ворогів
Не домішали яду, чи полину.
І в душній салі буде знов рости
Така дитинна й божевільна мрія:
Що задля мене, хтось зуміє йти
Крізь всі зневаги — так, як я умію!

НАПЕРЕДОДНІ.

Олегові Ш.

I.

Коли приходиш ніжний і шумкий,
І дзвоном слів перетинаєш спокій,
Мені здається, весняних потоків
Пливуть бурхливі і ясні струмки.

Тоді вдаряють спінені думки
У таємничість непочатих років,
Куди пірве твої юнацькі кроки
Далекий шлях — тривожний і струмкий.

Так радісно тримать мої долоні
У цій кімнаті, де в низькім поклоні
Схилились айстри на овальний стіл,

Та все ж життя — це обрії далекі,
Це літаків непогамовний клекіт,
І у руках скажений скоростріл.

II.

Не раз кажу: змагайся і шукай!
Вдивляйся в очі пристрастей і зречень!
І знаю я: в один затихлий вечір
До інших брам сягне твоя рука.

Щось захлисне, мов повинна ріка,
Мое лице і всі знайомі речі,
Бо щастя вихрем упаде на плечі
Й закрутить дні, мов крила вітряка.

Та ледве прийде кликане і ждане
Ти кинеш все, щоб на гучні майдани
Піти у слід за тисячами ніг...

І раптом память, мов надхнений майстер
Рогнем змалює золотавість айстер,
Овальний стіл і мій веселий сміх.

* * *

Усе — лише не це! Не ці спокійні дні,
Де всі слова у барвах однакових,
Думки, мов нероздмухані вогні,
Бажання — в запорошених оковах.

Якогось вітру, сміху чи злоби!
Щоб рвались душі крізь іржаві ґрати,
Щоб крикнув хтось: ненавидь і люби —
І варто буде жити чи вмірати!

Не бійся днів заплутаних вузлом,
Ночей безсонних, очманілих ранків.
Хай ріже час лице — добром і злом!
Хай палять серце — найдрібніші ранки!

Ти в тінь не йди. Тривай в пекучій грі.
В сліпуче сяйво не лякайся дивиться —
Лише по спеці гряде жданий грім
І з хмар сковзне—багнетом—блискавиця.

П'ЯТНАДЦЯТА ОСІНЬ.

Ростиславові Д.

Чи ця вечірня непрозора синь,
Далекий дим, чи вогник папіроси,
Чи черевики мокрі від роси —
Щось нагадало неповторну осінь.

— — — — —

Похмурий ліс у вересневім сні
Зітхає тяжко. Мов вогнисті птиці
Над ним літають зорі нависні,
А він галуззям хоче відхреститись.
Тріщить багаття. Полум'ям їдким
Заслало очі. Чи мене хтось кличе?
Не бачу. Раптом... де я? перед ким?
Чие це в іскрах і вогні обличчя?
І хтож це, хто, що у собі з'єднав
Всю мужність світу? І невжеж не злочин
Таємну міць, хмільнішу від вина
Мені війнути на уста і очі?

І чула я: мої дитячі дні
Тікають швидко, як малі ягнята,
Злітають вділ, ховаються на дні,
А я не хочу бігти й доганяти!
Немов рослина в соняшнім вікні,
Яка неждано вигнулась стрільчасто
Я відчувала стрункість власних ніг
І гнучкість рук, що хочуть взяти щастя.
Незнана радість і незнаний сум
Не розплиснувшись — колихнули повінь.
Не буря ще — її далекий шум,
Ще не любов — передчуття любови.

Там, за лісами, неспокійно спить
В боях ранений, мій трагічний Київ,
Та біля мене не лише блакить —
Сліпуче сяйво — розхилиє вії.
Здавалось — все: і ліс і я сама,
І це багаття в заграву злилося.
Ти мала димний і сосновий смак,
Моя п'ятнадцята прекрасна осінь!

*
* * *

Гострі очі розкриті в морок,
Б'є годинник: чотири, п'ять...
Мое серце в гарячих зморах,
Я й сьогодні не можу спати.

Але завтра спокійно встану,
Так, як завжди, без жадних змін,
І в життя, як в безжурний танок,
Увійду до нічних годин.

Придушу свій невпинний спогад,
Буду радість давати й сміх,
Тільки тим дана перемога,
Хто й у болі сміятись зміг!

1933 — 1939.

Д. Д.

Наближається спогадів повінь...
В. Сосюра.

Незнаний нам початок і кінець,
Не розуміємо таємну міру,
Коли життя сплітає у вінець
В неznаний черзі — віру і зневіру.

На світлий день спадає чорна тінь
Зловіщих хмар, мов жалібний серпанок,
А зимну ніч, безсилу від тремтінь,
Бере в обійми полум'яний ранок.

Залізну силу, що не має меж,
Дихання Бога в сльози перетопить
І скрутить бич безжалісних пожеж
З маленьких іскор схованих у попіл.

.....

Так кроки — нами зв'язані на вік
У Божих меж — назавжди розминулись.
Без теплих слів, без дрогошення повік
Ми попрощались десь на розі вулиць.

Але, буває, крізь вогонь межі
Минулі дні вертаються, як спогад.
Ми завтра знов не будемо чужі,
Цей світлий дар приймаючи від Бога.

ЗАСУДЖЕНИМ.

Як ми можемо жити, сміятись і дихать?
Як могли ми чекати — не битись, а спать
В ніч, коли у в'язниці спокійно і тихо
Ви збиралися вмерти — у шість двадцятьпять.

І коли приволікся заплаканий ранок,
Вас покликала смерть у похмурій імлі —
А тепер наші душі і топчуть і ранять
Ваші кроки останні по зимній землі.

А тепер в кожному серці пожежу пригаслу
Розпалили ви знову — спаливши життя.
І, мов гимн урочистий, мов визвольне гасло,
Є для нас двох імен нерозривне злиття.

Над могилою вашою тиша і спокій,
Та по рідному краю — зловіщі вогні.
І піти по слідах ваших скошених кроків
Рвучко тягнуться сотні окрилених ніг.

Проза

АБО - АБО.

(Фрагмент).

В канцелярії, де була занята Ніна, з самого ранку був надзвичайний рух. Працівники бігали безнастанно по повідки, бо завтра видавалися пайки й мануфактура.

Соняшний ранок, відлига, а тому на чоботах цілі фунти болота, що розкидалися мальовничими плямами по підлозі.

Біля самого входу, на лавці, сиділо декілька хлопців. Приїхали з села, щоб зробитися студентами, а сюди прийшли розпитати, як це перевести в життя. Кліпали очима, розглядалися довкола, а час-від-часу флегматично луцили зернята. Урядовці, минаючи їх, де-кілька разів кидали:

— Товариші, це вам не село. Або: — Товариші, цеж канцелярія.

Та на хлопців це не робило найменшого вражіння. Ніби не до них і зверталися.

З самого ранку Ніна була в русі. Вона була на посаді звичайного посильного, що розносить оповістки у всі кінці міста. Крім того, і оголошення виписувала, а поміж всіма роботами у канцелярії, позичали її до бібліотеки і до деканатів політехніки, в якій мурах вона працювала.

У Ніни був чудовий настрій — завтра вона мала отримати пайок і мануфактуру, а сьогодні, замість того, щоб хлюпати по болоті, їй довелося працювати на горі, в деканаті. Там помішницею завідуючого канцелярією була Наталочка, яку за це називали «канцелярською крисою», назва яка так не личила їй, з її довгими косами.

«Канцкриса» біла на машині повістки, а Ніна надписувала їх своїм не дуже виробленим, п'ятнадцятилітнім письмом. В кімнаті було тепло, низенька груба («буржуйка») розпалилася на червоно. А при ній так гарно було мріяти про минуле. Про дитячі роки з пухкими котлетами й золотими пиріжками, про вередливо недопите молоко, про незіджені зупи і сало відтяти від шинки. Тепер було інакше: щоденний пшоняний куліш і брудна юшка, яка чомусь зветься кавою.

— Лектор Миколай Семенович Жаба, — перервала тишу Ніна, підписуючи якусь повістку. — Уяви собі, Наташо, виходиш ти заміж за людину, яка має таке прізвище, хочби вона була найгарнішою в світі?

Наташа вложила новий аркуш паперу, задумалася на хвилину:

— Це прикро, але, якби він був дійсно симпатичний, я все таки вийшлаб за нього. Зрештою можна поставити на кінці «о» замість «а» і все гаразд. Навіть гарно: пані Жабо. Е, Ніно, в наші часи прізвище взагалі нічого на значить. Не подобається одне — змieniш на друге. Раз-два й готово. Чи ти можеш бути певною, коли знайомишся з ким небудь, що він Кухаренко, а не Кохман, або ще якось інакше? А ти вийшлаб заміж за цього Жабу?

— Я? Не знаю... Ні... Я взагалі ніколи не вийду заміж.

Ніна почервоніла. Невідомо чому згадала вона майбутню вечірку, згадала, що йде весна й на душі у неї стало так радісно, що вона забула свій голод, ненависну пшоняну кашу і зробила велику пляму на новій адресі.

— Якраз на повістці до нашого професора. Між іншим, що до нашого професора... Вимий руки, ти вся в атраменті. Обличчя теж, ось тут, біля носу, як ти так вимазалась?... Що до професора... Ти чула, що з ним вчора було? Знаєш старшого майстра, комуніста Бабенка? Ну, є такий. Що молодий, амбітний, але цілком неінтелігентний, двохкласову школу скінчив. Та майстер, кажуть, дуже добрий. За те його всі цінять, алеж і бояться, бо, розумієш, комуніст, має зв'язки. А що до сентиментів, то недуже... цього самого Бабенка цілком не задовольняла та пошана, яку йому виявляли як здібному майстрові. Він захотів іншого. І уяви собі... ну, вгадай, чого він захотів?

— Звідки-ж я знаю? А може освідчився тобі?

— Ні. Цей Бабенко рішив зробитися ні більш, ні менш, як інженером механіком. Скромне бажання, правда? Тільки не думай, що він для цього хотів кінчити вісім класів гімназії, а потім п'ять років політехнікума. Він рішив відбути пару практичних вправ у наших професорів, а потім просити, щоб йому підписали диплом. Просити. Чи ти знаєш, що то за прохання? Коротко й ясно: «або-або».

І підписали: мовляв, скінчив повний курс механічного відділу й надається йому назва інженера. Але слухай далі.

Сижу я вчора ввечері в нашого пана Олексія. Ще твоя мама була й моя теж. Сама знаєш, пані Ольга, після того, як дізналася про смерть свого сина, сама ледви живе, отже ми всі силкуємося хоч трохи її розважити.

Раптом входить посильний і подає старому повістку. Прохають прийти на урочистий підпис диплому інженера Бабенка, а потім на товариську вечерю до нього додому.

Пан Олексій прочитав бідолаха це на голос, захвилювався, почервонів весь. А потім заходив швидко по кімнаті й як не почне викрикувати.

— Я порядна людина, мене вечерею не підкупиш. Тридцять років вже професорую, а ні одного ще диплому без іспитів не підписав.

І знов забігав по кімнаті, щось репетує, руками вимахує, а сам ледви не плаче.

— Ну і що ж, не пішов?

— А якже ж. Тільки він трохи заспокоївся, як почала охкати й плакати пані Ольга, мовляв, що з ним буде, куди вони подінуться й що вона хора буде робити... Аджеж інші підуть, бо вони люблять свою родину, вона у них на першому місці. Від підпису рука не відвалиться. щож робити, коли тепер весь світ перевернувся, а з вовками жити — по вовчому вити. Потім ще щось торохтіла про те, що вона йому все життя своє офірувала, а він для неї такої дрібниці не може зробити.

А він, уявляєш, Ніно, стоїть, старий, сивий і весь час повторює:

— Зрозумій, що не можу. Я не шахрай. Що ти на старі роки примушуєш мене зробити?

Довго вона його благала, нарешті замовкла й заплакала. Дивимося — й він замовк. Ми всі потихеньку й розійшлися по своїх кімнатах.

Аж по хвилі стою я в передпокою й бачу: виходить він в своєму парадному френчу. Знаєш, що з зеленої порт'єри, права кишеня вища, ліва нижча. Пройшов повз мене ні слова не сказав, але ясно було, куди йде. А повернувся мабуть пізно, бо ніхто не чув. Вже сьогодні в деканаті дізналися, що всі до одного підписали диплом,

а потім. А потім була чудова вечера з вином. Бабенко був в надзвичайнім гуморі, дуже привітний, всіх частував, а нашому старому весь час підливав. Той відмовлявся, а потім пив як і всі...

— Яб не пішла й не пила, — сказала Ніна твердо.

— І пішлаб, і пилаб, колиб іншого виходу не було. Дивись, яка героїня. Шарльота Корде. Та чого ти по-смутиліла? Ходім краще по квитки. Завканц вже мабуть повернув з обіду.

На широкому коридорі було весело й соняшно. Довгомісячний порох аж танцював від радості в веселих проміннях. Сонце, весна й золото лилися крізь брудні вікна.

В канцелярії було порожньо. Тепер, коли в ній не було нікого, ще яскравіше кидався в очі її нечепурний вигляд. Підлога сіра від пороху, дивовижно вигаптована брунатним болотом, білими недокурками, якимись червоними скравками паперу й жовтим лушпинням гарбузового насіння. Біля дверей, під лавками, чітко вимальовувалися на темній підлозі декілька плевків майбутніх жреців науки. Але й тут, як і в коридорі, цю вбогість і бруд весело освітлювало нахабне сонце, крізь вікно, від бруду різнокольорове, мов вітраж, з відтиском чітхсь пальців.

— Як жеж тут гидко, — подумала Ніна — як в помийній ямі.

Вона була сама. Наташа чекала її в коридорі.

Раптом двері відчинилися, але до кімнати ввійшов не завідуючий канцелярією, а звичайний собі сторож з ганчіркою, відром і щіткою.

На устах його блукала усмішка. Ні, не блукала, а сиділа міцно й певно. Ніна дала йому дорогу — мабуть прийшов робити порядок.

— А я до панночок справу маю, — звернувся він до неї. — Декілька разів сюда заходив, але вас не було.

— Я на горі писала, в деканаті, — пояснила Ніна. (— Що за справа у нього до мене й чому «панночка», а не «товариш»? — В чому справа?)

— А в тому, що ви, панночко, мусите тут сьогодні добренько змити підлогу: бачите, яка брудна, тай того... вікно теж треба змити і двері поштурувати варто, тай кори-

дор, до сусідніх дверей. Я вже вам і води приніс і щітку. Ось вже й поміч вам, хоч і не мое це діло.

Ніна здивовано глянула на відро, на ганчірку, на усмішку сторожа й нарешті зрозуміла: хочуть, щоб вона після цього дня праці, після всієї писанни поза годинами роботи, ще змила своїми руками весь цей бруд. Десь глибоко в душі зайнявся вогонь образи й гарячим полум'ям спалахнув на обличчі.

— Хто це сказав? — Знайшла вона нарешті силу запитати спокійно.

— Як хто? — здивувався сторож, — звичайно завканц. А ось і він іде. Я ось кажу, щоб вона мила, а вона вередує, — звернувся він до чоловіка, який входив до канцелярії — скажіть їй самі.

Він весело хіхикнув і відійшов на бік, цікавий сцени, яка має відбутися.

До кімнати ввійшов завканц. З його темного френча звисала ціла серія ріжних ремінців і якихось футлярів на олівці, сцизорики й навіть мапи. Розкішне галіфе пишню, як два самовари, віддувалося над високими чоботами із жовтої шкіри. Все це надавало йому військового вигляду, хоч з військом він зроду не мав нічого спільного.

— В чому справа? — пролунав його спокійний солідний голос — ви не хочете виконувати свої обов'язки, товариш?

— Це ніколи не було моїм обов'язком. Я роблю, що від мене вимагається, цілі дні розвожу повістки. Де ви бачили, щоб посильний складав катальоги, навіть німецькі? А я все роблю, бо то я все вмю, а підлогу змити не можу, швидко забелькотала Ніна — подивіться яка вона? У всіх деканатах це спеціальні баби роблять. Тай змучена я за цілий день праці і голодна дуже. Боже мій. Тільки бути спокійною — пронеслася думка — це мабуть помилка. Він сам зрозуміє. Не з дерева ж він.

— Я вам кажу, — знов пролунав деревляний голос, що ви, товаришко, або вимисте підлогу, або... я знайду собі іншу працівницю, яка буде це робити. Не маємо стільки грошей, щоб розкидати їх на право й на ліво. Кажу вам в останнє: підлога мусить бути вимита сьогодні і то добре. Візьміть ласкаво своїми ручками ганчірку.

Сторож у кутку хіхікав. Ніна відчула, як кудись далеко відривається від неї вся радість, яку вона носила в

собі цілий день. Відірвалася й покотилася далеко по недокурках і гарбузовому насінню.

Кинутися на коліна, під поглядами завканца й сторожа і шкребти, дряпати, що є сили цю брудну вонючу підлогу? Кожна баба виміє її за годину, а вона буде вовтузитися цілий вечір, та й добре не змие. Зробити їм цю приємність? Цей театр?

Перед очима встала постать матері, яка чекає на сукно й цукор. Перед очима затрепотіли всі олівці, ножики й мапи на грудях завканца й як крізь сон долетіли його слова:

— Бачу, що ви, товаришко нарешті хочете мене послухати. Ось і добре. І столи відсуньте, всюди помийте. А я буду втікати, бо дійсно погано робиться в цьому оточенню.

— А якже, і під столом треба, і під лавками, — швидко заговорив сторож і затупотів до дверей. Цілим виразом свого обличчя він хотів продемонструвати, що й його нерви ні одної хвилини більше не можуть витримати цієї атмосфери.

Ніна подивилася на ці два такі різні й однаково підлі обличчя. Хотілося ногою вдарити відро, а брудною ганчіркою хлеснути по задоволенім обличчі завканца й по його надзвичайному френчу.

— Не буду я мити вашу підлогу, мийте самі, — крикнула вона й вибігла на коридор, не чуючи затривожених питань Наташи.

Сонце постарому світило крізь вікно, але Ніна вже не бачила ні його золота, ні весни. І нічого веселого не було в танцях порошу у весняному повітрі. Ні. Це просто був порох, який давно було-б змити.

На душі було сіро, тяжко й брудно, як все довкола. Як жива стада перед очима мати, як живий став весь тяжкий завтрішній день, без отримання їжі й одягу.

Але раптом в душі щось сіпнуло й розпач зникла, як хорий вирваний зуб. І відразу ж хоре місце залила пекуча незнана до того часу хвиля ненависти. І замість жалісних — виривалися слова спокійні й жорсткі.

— Слухай, Наташа, я вже не буду тут працювати. Завканц примушує мене мити сьогодні підлогу. Розумієш просто йому треба було мене викурити або висміяти. Я

його вже давно дратую. І не тому, що зле працюю, а якраз тому, що осмілилася не киснути дома, а працювати й заробляти. Навіть помилки того тумана на оголошеннях виправляти. Як би я ще працювала з виглядом мучениці, то може б він стерпів мене. Бо я-ж мушу бути для нього «жертвою революції» й ні до чого непридатним продуктом «гнилої інтелігенції». Але коли цей «продукт» радісно ганяє по місту з повістками, а потім голодний до вечера пише всяку требуху, він не може цього знести.

Краще буду маківники продавати, на городах працювати, і повір мені, я з ним ще зустрінуся. Але в інших умовах і при інших обставинах.

На слідуючий день на місці Ніни працювала інша — родичка завканца.

Підлогу вимив сторож. Мануфактуру й пайок за цілий місяць одержала нова працівниця.

ЯКИМИ НАС ПРАГНЕТЕ?

Від славних майстрів, що різьбили статуї грецьких і римських богинь, через великих італійських малярів з їх мадоннами, через співця Беатріче, аж до свобідних жінок Готе, Арцивашева, Льоренса і Пітігрілі і советських письменників, великі і малі мистці все намагалися віддати в своїх творах той тип жінки, що відповідавби на питання: який є їх ідеал? Якою вони її бажали бачити?

І в нашій літературі хотілося б поставити авторам це питання: якими ж ви прагнете нас бачити? Хотілося б відшукати тип жінки найбільш відповідний нашій добі.

Але в хаосі жіночих типів нашого письменства нема майже ніодного окресленого, живого і дійсно позитивного образу.

І ось, мимоволі приходять до голови думка: чи можна мистцям-мужчинам задавати питання — якими нас прагнете, — коли вони самі, здається, не можуть на це відповісти...

Правда, часом денедє пролунають чиїсь мужеські слова про жіночу крицевість, про Жанну Д'Арк і Марію Стюарт. Часом, все частіше, вириваються закиди на адресу української жінки-рабині. Але всі ці слова — лише випадкова, декларативна сторона сучасного мужеського погляду, вимушена данина добі; в дійсності ж їхній інстинкт мужчин захоплюється зовсім іншими жінками.

І тоді, коли наша література, зокрема поезія, за останні десятиліття пішла наперед велитенським кроком, жіночі типи в ній залишилися незмінні, лише трішечки підмальовані на більш модні кольори. Є це — 1) Жінка-рабиня і 2) Жінка-Вамп. Обидва, не дивлячись на свою ніби-то протилежність, властиво кажучи є тим самим типом жінки, що з'являється лише джерелом хвилевої насолоди й увигіднення життя в найпримітивнішому розумінні того слова. І рабиня і «вамп» виключають пошану до жінки.

Є, що правда, і третя відміна: різка, енергійна, позбавлена сентименту, «Жінка-товариш». Але ця відміна має

переважно так мало жіночости, що, викликаючи пошану, ніколи не викликає любови й адорації

Жінка-рабиня... Її повно в творах наших письменників і попередніх і сучасних. Це тип Сабінки, підвладної своєму панові й окруженню, якої все життя віддається лише мужчині і дітям, і яку цілий прекрасний божий світ, що лежить з усіма своїми принадами і небезпеками за межею її кохання, пристрасти, або вузько-родинних обов'язків — не лише не манить, а просто лякає.

Такі жінки визирають із творів Гоголя, в постаті жінки Тараса Бульби й її подібних, із оповідань Стефаніка. В романах Винниченка втілюються вони в пишних красунь «з округлими коров'ячими очима». Витлядає вона і з «Марії» Самчука і з повістей Дудка і з гуцульських новель Єндика.

В нашій поезії — те саме!

Жінка-Українка є там завжди в постаті рабині, що віддає тіло і душу першому зустрічному.

**«Українські візантійські очі,
Як я знаю ваш неширий зір!
В сонних рухах, роблено - дівочих
Ще правдане, вроджене — ясир.»**

Так каже найвизначніший поет нашої доби в своїх, блискучих формою і глибоких думкою, віршах. І ці рядки не випадкові. Жінка-Українка в його творах — завжди самиця, для якої поза її тілом не існує нічого іншого.

Це рабиня

**«Кожному, хто схоче,
Дике тіло, що кохає гніт.»**

Бо в неї: «в кожнім зламі звірина, жагою тварною регоче». Правда, ця самиця в поета має різні відміни. Часом втілюється в спокійну жінку-дружину, але й тоді її образ викликає жах своєю мертвотою і бездушністю.

**«А поруч, як весталка сонна,
Вартує жертovníк вона
Проста, земна моя мадонна,
Проста, земна моя жона.»**

Або:

**«Хай не Джоконда ти й не Клеопатра —
Проста жінка землі, —
Під історичним вітром ватра
Не загаса у млі.»**

Цій простій жінці землі не зрозуміти нічого, що виходить за межі її кімнати:

**«Щож тобі? Лиш співати і плакати,
Колисати дитину бурлаки.»**

Коли доводиться читати ці рядки, то робиться моторошно від такого образу родинного вогнища. Здається, що опиняєшся в якійсь старій Обломовці, де жінки вешталися з одного кута до іншого мляві, невдягнені і запухлі від сну. Часом така жінка-рабиня хоче стати «вампом». Але це лише для того, щоб свою безсилість віддати і вибраному чоловікові.

**«У мязах тих співала творча сила,
Тремтіла тьма. Ще ніч лежала ниць
Як ворогом підслана Даліла
Ввійшла в намет — мою підтяги міць.»**

Та найчастіше вона лише рабиня: «безсила, безвладна, п'яна і німа», що прагне лише «сонних пестощів», байдуже чиїх, плодить дітей, «мов дурних курчат» — теж байдуже чиїх і сонно підтримує — байдуже чию — ватру.

Є в нашого поета й інша жінка: вільна, горда, вірна. Але хтож тоді вона? Невжеж теж Українка?

Алеж ні!

**«Вона — Скандинавка. В ході її вітер фіорду
Вона від варягів, що ними збудилася Русь.
І крок її криця. І рух її вірний і гордий
І в погляді синім пізнав я відвічну сестру.»**

В українській жінці поет чомусь не знайшов ні сестри, ні натхнення, нічого що варте пошани.

**«Отсей зелений зір змії
Вже зрадив відьму і повію.»**

Це — очі Українки.

**«Уста, що їх забарвив яд,
Це не окраса, а образа.»**

Це — її уста.

**«... Нечисте тіло
Отруєне мертвотою душі.»**

Це ціла вона. Українська жінка. Анти-Марія поета. Невжеж дійсно, лише в Скандинавії, в коханій під пристрастю ясно сяє сестра? А, коли не дійсно так, як каже поет, то чи не тому в нас нема Скандинавок, що нема і вікінгів? Бо, бачимо ще в поета такі рядки:

**«Витай же, витай, синьока, варязькая Лодо!
Дніпровська Еллада чекає вже тисячу літ.
Осяй, опануй і натхни її древню владу
Над білим безмежжям одітої снігом землі.»**

Що це? Це ж запрошення чужинки на той трон, що належить лише Українці? Може українська жінка ще не зуміла зайняти належне їй місце, але панувати на своїй землі і в українській родині повинна лише вона.

Чи це шукання ідеалу жінки серед чужих не є цілковитою зневірою в Українці? Чи не нагадує воно аналогічних шукань Тургенева, Гончарова за активним чоловіком в чужинців (Інсаров, Штольц)? Чи не нагадує це захоплення російською жінкою в деяких західно-європейських авторів (Th. Mann, Claudet Anet).

Але, коли чоловік зневірився в українській жінці за її вдачу «рабині», коли він з такою погордою, зрештою, заслуженою, ставиться до жінок, що дозволяють себе брати в ясир першому-ліпшому наїздникові, то яке ж оправдання має чоловік для себе, коли маніфестує своє бажання бути рабом чужинки («Осяй! Опануй!»)?

Чи не міститься в такому відношенні погорда до української жінки і чи не це відношення часом штовхає її шукати чогось більш вартісного в чужинця?

Та Маланок, не давши позитивного образу української жінки, принаймні геніально відтворив всю огиду української жінки типу рабині, Антимарії і, зжахнувшись сам, зумів викликати і в інших жах перед тим образом.

Те саме можна сказати і про Мосендза. Менш нагально, в більш стриманих і лицарських виразах, але так само переконуюче змальовує він всю зайвість і безпросвітну

сірість такої жінки, що лише валиться тяжкою колодою на дорозі мужчини до його мети. Що вміє лише затримувати свого пана, переповідати йому свої «безбарвні, пласкі жалі» («У ста неціловані»), або мріяти біля нього про такіж «безбарвні, пласкі» радощі («Антимарія»).

І в Мосендза жінка є лише Антимарією, яка не вміє кинути всіх своїх поривів в один рвучкий потік з поривами вибраного мужчини і пливати біля нього, вперто й сміливо, не вішаючися тяжким каменем йому на шию в небезпечних місцях того потоку.

Отже, нема нічого дивного, що той мужчина воліє бути сам зі своєю тяжкою дорогою і прекрасною метою, без сонної рабині, при своїй боці.

На жаль, в той час, коли Маланюк і Мосендз обурюються і борються з таким типом жінки, інші наші поети захоплюються власне ним.

Не сто літ тому, а в 1933-му році видає В. Пачовський свої «перли», (які, зазначено в передмові, мають «постійну вартість для національної культури»), де сам подивляється і хоче, щоб інші подивлялися Галю

«В білім ліжку, у негліжку, у негліжку, гей!»

або Дзюню, що готова його натхнути на вбивство, бо...

«Пускає з чаром любки, з груди-білосніжки, дві голубки, спняті в грудний бюст»(!).

Поза Галями і Дзюнями, що танцюють на баях, ходять в «негліжку» і прагнуть «добре» вийти заміж (молодша генерація), є ще там і тип жінки-матері. Всі ці шляхетні «мамці» в перлах, мріють лише про одне: видати «добре» заміж, але вже не себе, а своїх Галь і Дзюнь. І наші наймолодші, часом і талановиті поети, мабуть не бачать інших жінок. Тому від їхньої еротики не віє глибокою, сильною пристрастю, лише сальоновим фліртом, або «хвилевим шалом» — здрибнілими почуваннями, вартими тих дрібних героїнь, до яких вони скеровуються. (Дригич, Чернява). Та всеж в нашій поезії останній час лунають хоч окремі голоси, що відштовхують від себе бездушну жінку, рабину. Натомість в прозі бачимо дійсну вакханалію з сабінками і вампами третьорядної якості. (Винниченко, Крижанівський, Чернява). Рабиня є там модною, як ніколи.

Щось подібного бачимо ми і в нашій пресі. Загальна думка дуже часто плугає погляди фашистів на роллю жінки зі старопруським поглядом славнозвісних 4 К: Kleider, Küche, Kinder, Kirche. І дійсно, не один з тих, що зі снобізму чіпляє собі фашистівську відзнаку, без глибшого розуміння того руху, впадає в ту плутанину: переносить погляд фашистів на роллю жінки з того ґрунту, на яким він зріс, на зовсім відмінний — наш.

«Перемога» (ч. 16, 1934 р.) ніби зазначає, що жінка повинна дбати про «збереження і поширення гатунку, отже родів, племен, націй», але це говорить лише між іншим, цей постулат нерозвинений. Натомість підкреслюється, що найбільшим завданням жінки є «придбання дітей, синів». Як их дітей, як их синів — про це нема ні слова...

Виразно підкреслюється, що жінка не повинна бути товаришкою життя, лише матір'ю, але знов без відповіді на питання: матір'ю кого? Далі зазначається, що жінка має дбати про «фізичне збереження раси». Лише фізичне? Чи ж не за мала така роля для жінки? І як тут не згадати славнозвісні 4 К!

Завдяки фемінізмові «жінка перестає думати про інтерес родини». Цілком слушно. Але навіть не феміністка, а якраз така жінка, що думає про інтерес родини — коли його хибно розуміє, може стати матір'ю яничар, тим скорше, чим більше вона про той інтерес родини дбає.

«Одним з неминучих результатів розвитку фемінізму є смерть — фізичне вимирання нації». Безперечно. Але одним з результатів постуляту «жінка-мати, яка дбає лише про фізичне збереження раси», також може бути смерть, коли не фізична, то не менш від неї страшна — духовна, денаціоналізація. Загальні вирази про жінку, як «приятеля-друга», не прецизують погляду на таку важну справу. Треба ще більш рішуче відгородитися не лише від фемінізму (амазонства), але й від чотирьох К, що відгомоном грають навіть серед тих, які того зрікаються.

Та оскільки «Перемога», хоч не зовсім ясно, то принаймні цілком поважно старається розв'язати ці питання, то, на жаль, цього не можна сказати про інші органи нашої преси. На зустріч, наприклад, в спеціальному числі, присвяченому жінці (ч. 12, 1934 р.) надзвичайно легковажним, кокетерійно-фривольним тоном, повторює під маскою

модернізму, передпотопові погляди на жінку-кухарку («мати») і «любку», що має мужчин для своїх «щоденних примх», (чи себе лише для примх мужчини?). «Ева, чи еманципантка — між цими двома типами мусите вибирати!» Так ніби-то й один і другий вже не перестарівся смертельно...

Чи славнозвісні 4 К є дійсно правдивим поглядом фашизму — на ролі жінки — про це нижче. А наразі поставимо питання: чи справді, найшляхотніше завдання з тих 4-х К — виховання дітей може бути в нас, на нашому ґрунті єдиним завданням жінки? Чи вона до того пригото-вана?

Чи в стані вона виховати свідомих дітей нації, а не «дурних курчат», коли на загально прийнятій думку, була вона до цього часу лише «байстрюча мати яничар»? Чи може вона від одних фашистських гасел, як від дотику чудодійної палиці, перетворюватися з матері яничар і «дурних курчат» в героїчну матір відважних Тракхів?

Ні, в нас ще замало матеріялу на матерей Тракхів. До цього часу, на жаль, ще велика частина наших матерей, бодай, як твердять наші поети, повстала з цілком іншого матеріялу.

Мати в «Науці» Руданського вчить свого сина стелитися, гнутися, коли того вимагає вигода. В «Синах» Стефаніка бачимо матір, що з німим докором дивиться на синів, які тікають зпід рідної стріхи боронити рідну землю.

Безперечно, не одна з українських матерей показала в останні переломові роки — на висоті свого завдання. З їх домових вогнищ вийшла молода генерація, повна самопо-святы. Але теж не одна з цієї генерації знає, скільки труду її коштує вирватися зі свого Андромахівського родинного вогнища.

Та, нажаль, якраз жіночий тип цього оточення став типом нашої літератури. Значить, і досі існує він масово, не перевівся цілковито, оскільки його образ і дотепер стра-шить в нашій письменстві.

Доручати такій Андромасі, як ударне завдання, родину і формування будучих поколінь, криє небезпеку і для теперішніх поколінь. Оскільки жінка типу матері Тракхів, або Жанни Д'Арк робить, як казав Б. Шов — з овець муж-

чин, то тип Андромахи навпаки, робить з мужчин те, що робила з ними Цирцея...

Колиж від такої жінки вимагається бути лише матір'ю і жінкою, то для неї буде далеко важнішою рідна стріха від рідної землі. А дітей своїх (а часом і чоловіка) виховає вона «по своєму образу і подобію» на героїв боротьби за життєві вигоди і за всякі, для того потрібні, компроміси. Тоді її привязання до свого тіснішого колективу — родини, нераз штовхне її до зради ширшого колективу — нації.

Так буде завжди, доки кожна Українка не навчиться дивитися на чоловіка, дітей, а головне на саму себе, не лише, як на сторожів домашнього вогнища, а передусім, як на сторожів цілости, щастя і могутности більшої родини — нації. Ось тому фашистські погляди неможливо живцем переносити на наш ґрунт. Бо українська жінка не сміє замкнутися в своєму теремі і відірватися від цілого много-барвного світу, що лежить поза ним, доки вона цілком не збагне всіх суворих і жорстоких вимог, які той світ ставить до неї і до її родини.

Інакше вона буде зі свого терему входити до намету мужчини тільки на те, щоб «підтягти його міць», замість того, щоб її сталити; щоб відірвати його від сповнення свого обов'язку, затримати його при собі, а не пригадувати завжди ту годину, коли треба звивати намет і сідлати коня. Інакше буде вона завжди, як та мати козака в Гоголя, лише припадати йому до стремени і заливатися гарячими сльозами — замість самій йому те стремя тримати.

Байдуже, що саме буде тим наметом: шатро вояка, чи пророка нової віри, плятформа трибуна, або просто кабінет лікаря, чи вченого. А конем — хочби трамвай, що має його везти до тих, що на нього чекають. В усіх випадках — роля жінки — величезна. Але це роля Хадіджі при Магометі, яка носила в собі «щось вічне» (Л. Українка). Це роля королеви Пруської, що гартувала волю свого мужа в боротьбі з Наполеоном за визволення нації. Ані вакханка, ані Сабінка, ані «проста» жінка-мати тої ролі не заграють.

... Погірдливе, позбавлене пошани, і чомусь зненавидженої нашими авторами, ніжності, відношення до жінки, як до «сонної весталки», або до тої, що дає лише «хвилиний шал», понижує, розслаблює і ломить порив до справді великого і справді мужеського в самого мужчини. Найліпшим

доказом того є факт, що якраз в тих країнах, де чоловічина є найбільшим чоловічиною, в англо-саксонців — розвинена найбільша пошана до жінки і в суспільнім житті і в літературі.

Помиляється той, хто бачить мужність в цинізмі і брутальності супроти жінок. Найбільш мужні і брутальні в боротьбі чоловічини-герої Лондона, Кіплінга, Могома, Гальсворти, не соромляться виявити найглибшу любов і ніжність до жінки і самі прагнуть мати від неї правдиве, сильне почуття. Бо лише чергове захоплення, або «хвилиний шал» — оце для них є чимось тим, що понижує їхню мужеську гідність.

Коли ж зрозуміють нарешті наші автори, що лише велика любов і погорджена ними ніжність є правдивим сестрами крицевости, непохитности і сили?

Брутальне ж і цинічне відношення до жінки, як основна прикмета мужности і крицевости, це є спеціальністю нашої літератури, взорованої на Арцибашеві (Винниченко, Крижанівський, Чернява). Чи афектація брутальности супроти «слабого полу» в героїв тих авторів не викликана бажанням самооправдання з браку тої мужеської брутальности там, де її дійсно треба виявляти?

Мужчини в англо-саксонській і скандинавській літературі знають, де така брутальність на місці. Син мельника з «Вікторії», який приймає всі удари з рук коханої дівчини без одного слова зневаги, не вагаючися, дає різку відправу сильнішим, від яких він залежить, чоловічинам, коли вони на те заслужили. Героїзм, на який самозакохані «брутальні» нашої літератури абсолютно не здібні!

Такі «брутальні», річ природна, не можуть створити ніякого позитивного типу в літературі, а через неї і в житті. Бо ані в літературі, ані в житті, задля таких типів жінка не має найменшого бажання стати ліпшою. Та й однаково той тип чоловічини волітиме завжди — гіршу.

Англо-саксонціж і скандинавці створили позитивний тип. Це жінки Лондона, Кіплінга, Льюка, Гальсворти. Це деякі жінки Гамсуна й Ібзена. Головна прикмета тої галерії прекрасних жіночих образів — це їх з'єднання жіночости з мужністю, а коханки з товаришем, що робить з них правдиву людину і прив'язує до них чоловічину.

Так, наприклад, блискуче представлений той тип жінки в новелі Кіплінга «Вільям Завойовник», де молода дівчина відчуває, що вона розчарується в чоловічині, якого кохає, оскільки він відірветься, хоч на один день від свого важкого обов'язку боротьби з голодом в Індії, і поверне до затишного намету, хочби повернути туди і тягло його лише бажання побачити саме її.

Але минає небезпека — і вона кохає, сміється і плаче. Любить затишний дім, музику, танці і квіти. Таких жінок повно в англійській літературі і в житті. Кожна з них нераз супроводжає свого чоловіка в найнебезпечніших його підприємствах, але ніколи не стає амазонкою, позбавленою жіночого чару. Ледви минає небезпека — вона знов з тимчасової амазонки обертається — в стопроцентову жінку, створюючи своєму чоловікові так потрібний йому «home».

Вона вміє з'єднувати собі любов мужа, приятель і відданість інших. Вміє окрашувати безпросвітний нераз трагізм життя жіночою грацією і безжурним гумором. Вона вміє любити своїх дітей, але виховати їх так, щоб вони любили свою батьківщину ще більше, як своїх батьків.

Наше далеке минуле, мало не лише «безвладних» жінок, які покійно віддавали себе в ясир. Ще недавно, в своїй статті «Українська жінка в козацьку добу» І. Лоський пригадав нам цілий ряд героїчних жіночих постатей, що воліли смерть від неволі і сміливо йшли на ту смерть.

І тепер, в нашім житті, все частіше і частіше стрічаються жінки, що пірвали зі старим шаблемом «жінки-рабині» і більш новочасним — «вампом». Сотні, тисячі молодих дівчат віддають всі свої думки, всю свою працю, і хотілиб віддати своє життя — рідному краю. Сотні, тисячі жінок відійшли далеко від типу «сонної вестальки», «простої земної мадонни». Та, на жаль, часом задалеко.

Бо багато серед них стало тепер суворими амазонками, чоловічинами в спідницях, позбавленими всякої жіночости. Безперечно, вони можуть багато зробити для суспільности, але той викривлений, хоч часом і корисний, тип жінки, ніколи не стане джерелом натхнення чоловічини, який потребує поважности в чині й при праці, але ніжности й гумору — в перерві.

Чи не ця відміна сучасної жінки (однобічна амазонка) викликала до неї нехоть наших авторів? Чи не тому все

частіше і частіше чути голоси в нашій пресі, що закликають її назад, до дитячого покою і кухні в надії, що бодай там вона буде знов, хай примітивною, хай «простою», але жінкою!

Та невжеж наша сучасність не видала того прекрасного типу, якого взірць дає нам Кіплінг? Ні, наші автори, мабуть, його просто переочили. Бо чомуж тоді спостерегли його в нас чужинці і то навіть тоді, коли він зустрічався значно рідше.

Ось як виглядає жінка-українка в прекрасному вірші росіянина — Лермонтова:

«На светскія цепи,
На блеск упоительный бала,
Цветущия степи
Украины она променяла.

Но юга родного
На ней сохранилась примета
Среди ледяного,
Среди беспощадного света.

Как ночи Украины
В мерцаньи звезд незакатных
Исполнены тайны
Слова ее уст ароматных.

Прозрачны и сини,
Как небо тех стран ее глазки,
Как ветер пустыни
И нежат и жгут ее ласки.

И зреющей сливы
Румянец на щеках пушистых
И солнца отливы
Играют в кудрях золотых.

И следуя строго
Печальной отчизны примеру
В надежду на Бога
Хранит она детскую веру.

Как пламя родное,
У чуждых опоры не просит
И в гордом покое
Насмешку и зло переносит.

От дерзкаго взора
В ней страсти не вспыхнут пожаром,
Полюбит не скоро,
За то не разлюбит уж даром.»

(«Княгиня Щербатовой»).

Чи цей образ українки, що його нам накреслив чужинець, не є повною протилежністю тих рабинь, які змальовують наші автори? Чи не нагадує він найліпші жіночі образи західно-європейської літератури?

І цей тип існує й тепер. Він лише набрав більше сили й життя і вдягнувся в інший одяг, відповідний нашій добі. Його спостерегли й наші автори, а не лише чужинці, і впровадили його в літературу. Але, як це не дивно, в літературу підбольшевицьку, наддніпрянську. В літературу, для якої він є, або бодай мусить бути, негативним, чи просто замовчаним... Безсумнівний доказ його масовости в житті.

Отже, вони вже живуть на нашій землі ті жінки, що не є вже ані рабнями, ані амазонками! Їх вже є чимало, а буде ще більше, бо це якраз той тип, яким МИ прагнемо бути!

Не можу схарактеризувати його ліпше, як це зробив один англійський публіцист в «Дейл-Мейл» (31 X 1933):

«Новий стиль героїнь... відвага, витривалість, бойовий дух, все це так само є частиною умундуровання нової героїні, як і завзяте бажання стати знову жінкою, ледви минула конечність бою. Вона є відповіддю на потребу часу, віку напруження, зусиль, бурхливої небезпеки і великих змін, коли тяжко навіджений долею мужчина, відчуває, що потребує не лише сексуальну атракцію, а й вірного друга і союзника в боротьбі за життя».

Всеж те, що автор каже про сучасну європейську жінку, можна сказати про нову жінку України:

«Українська жінка не виявляє жадної тенденції повернутися до старого типу — до жінки, слухняної мужчині рабині. Вона хоче дати мужчинам поконаної України нове серце, новий імпульс до нових зусиль і до — перемоги».

Такий тип жінки вже народився на Україні і непереможно, силоміць починає вдиратися до її літератури. Бурхливо вдерлася до неї блискуча Аглая з «Вальдшнепів» Хвильового, дівчина, яка покликана до кипучої діяльності, «не тієї, що комсомолить в пустопорожнє, а тієї, що, скажемо, Перовська» (їїж слова). Дівчина, що цікавиться цілим широким світом і, збагнувши всі його жорстокі вимоги, прагне дати нове серце, сповнене любовю до батьківщини, мужчині, який такого серця не має.

Інші українські «фашистки» в большевицькій літературі теж з'єднують в собі діяльність, свідомість, чин, з правдивою жіночістю (Васса з «Першої весни» Г. Епіка).

Вони вже не є ніякими робинями, але це їм не перешкоджає бути справжніми жінками «серед тисячі безхвостих пав» («Вісті»). І тимбільше з тривогою звертає увагу советська критика на їх масову появу в українській літературі за Збручем.

Непожадані і поборювані там — непомічені і помітувані тут, ці жінки вже починають палахкотіти і запалювати інших, на наших землях.

І цей тип, який так сміливо ввійшов до літератури там, який так тягне до себе своєю романтикою й якого якраз тому звідти женуть зганьбленого й осміяного, позасоветські автори повинні були з тріумфом ввести в наше письменство. Повинні були його звеличати і вирізьбити якнайяскравіше. Вони того не роблять. З простої причини: бо самі не знають, які жінки їм потрібні, якими вони хочуть їх бачити.

Поодинокі таланти показали нам, якою не сміє бути українська жінка. Але цього мало. Треба, щоб вони знали, якою вона повинна бути, якою вони її прагнуть. Бо жінка в кожній нації є такою, якою її прагне мужчина.

В хаосі жіночих образів нашої літератури, в плутанині перехресних бажань, між прокльонами рабинь, і амазонок, і захопленням тими й другими, українська жінка всежтаки зуміла створити собі ідеал, найбільш відповідний добі, і просте до нього невпинно. Вона вже не хоче бути ні рабинею, ні «вампом», ні амазонкою. Вона хоче бути Жінкою. Лише такою жінкою, що є відмінним, але рівновартісним і вірним союзником мужчин в боротьбі за життя, а головне — за націю.

«Лірична пристрасть жінки буває таксамо героїчна, як формуюча воля мужчины. Завданням жінки є віднайти її. Мужчина мусить їй в тім допомогти».

А передусім мужчина, що формує духове обличчя суспільности — мужчина-письменник.

СЛІПА ВУЛИЦЯ.

(Огляд жіночої преси).

Коли більше, як п'ятьдесят літ тому, в 1887 році, на українських землях з'явився жіночий альманах «Перший Вінок» — було це великою сміливістю з боку його ініціаторок і великою подією в житті тисячі українок.

У високому мурі, що ділив тісне подвіря жіночого життя від широкого світу, доступного тоді лише мужчинам, кілька сміливих жінок пробило вікна, крізь які можна було дивитися на цей світ і кидати тим, що у ньому, свої бажання і домагання.

Найліпші письменниці і поетки того часу, з усіх земель українських: Олена Пчілка, Уляна Кравченко, Ганна Барвінок, Дніпрова Чайка і Леся Українка, зложили до «Першого Вінка» свої твори, що були вщерть сповнені одним бажанням: пробити у тому мурі не лише вікна, а і двері, якими можна вийти вільно у широкий світ.

Та серед всіх тих жіночих імен, душею альманаха і найяскравішою представницею тогочасного жіночого руху була Наталія Кобринська.

У своїй першій статті з'ясовує вона суть цього руху. На її думку жінка не повинна сповнити якоїсь окремої ролі в суспільстві. Вона може статися рівновартісним і співвартісним чинником в усіх справах життя. Здавалося їй, що ледви буде знищена сліпа, вузька вулиця т. зв. жіночого світу, відразу ж і жіноча психіка позбудеться всього слабого, млявого і солодкавого, що було наслідком специфічного виховання жінки і причиною її нездатности у багатьох ділянках життя.

Мрією, майже недосяжною, був для тодішніх «еманципанток», доступ до університетської освіти і до незалежного фаху. Найвищою метою був той широкий майдан життя, де можна буде працювати і творити, як рівним біля рівних об'єктам мужчинам.

Минуло кілька десятків літ і всі найсмівліші бажання здійснилися. Університет, бюро, громадська праця —

все стало доступним для жінки. Без ніяких перешкод, без обурених поглядів громадянства може вона працювати обік мужчини, який не лише погодився з тим, а який вже хоче цього і чекає на це, як на правдиву підтримку і допомогу. В довговічному мурі, розчинилися широкі двері. Сліпа вуличка розвалена.

Але сама жінка, що так довго дивилася на життя лише через вікно, не хоче вийти за поріг тих дверей. Вона замикає їх, щоб знов сісти на своє старе місце. І тепер, це виглядання крізь вікно, що спочатку, як «Перший Вінок», було символом близької свободи і скинення рабства, видається лише звичкою невільника, що і на волі, у своїйому, за власним проектом будованому домі, цілі дні лише жадібно дивиться крізь вікно, забуваючи, що він вже вільно може виходити за двері.

Всі ці думки приходять до голови, коли розглядаєш сучасну жіночу пресу. Чи ж дійсно сучасна жінка, стала тим, чим могла бути? Чи нові обставини, нове виховання зробили з неї те, чого сподівалися 50 літ тому її сміливі попередниці у жіночому альманаху «Перший Вінок»? І чи потрібні їй тепер жіночі журнали і газети, коли ціла преса повинна бути доступна і для її сприймання і для її співтворчості?

Аджеж, коли взяти під увагу, що найбільшим бажанням жінки було завжди стати рівноцінним чинником в загальному житті, то вже сам факт існування до цього часу жіночої преси підкреслює лише відокремленість і підрядність жінки, будуючи знов сліпу вуличку «жіночого світу», з його специфічними зацікавленнями.

Безперечно, жінка завжди матиме дещо відмінну від мужеської психіку і дещо відмінні уподобання, що в певний спосіб буде відбиватися на всіх її чинностях і її творчості. Цей жіночий елемент так само потрібний в будованні життя і мистецтва, як і мужеський. В співпраці з мужчинами затрачує він свою солодкавість і пасивність і робиться викінченим і необхідним чинником життя.

Але там, де цієї співпраці нема, в чисто жіночій пресі, культивується дуже часто вся ота т. зв. «жіночість» в найбільш її примітивній і гальмуючій формі. Це та жіночість найгіршого роду, що викликає не пошану, а зневагу з боку мужчин; не захоплення, а іронічну усмішку. Одним

словом та жіночість, з мішанини сахарини, дешевих перфум, гірко-солодких сліз і химерних настроїв, з якою, на правду, варто булоб раз на завжди скінчити. Це не значить, що хочемо бути мужеськими. Ще, слава Богу, є жіночість інша, яка повинна бути для нас метою.

Колиб з'явився якийсь часопис «Мужчина», або ще ліпше, «Мужеська Доля», я певна, що всі розсміялисяб. А мужчиниж мають теж і свою відмінну психіку і свої проблеми.

Але дивно булоб нам, в той час, коли цілим світом стрясають великі події, коли треба словом і чином розв'язувати найболючіші питання, читати в такій «Мужеській Долі» скарги на жінку, що уникає погляду його очей; на тещу, що забороняє йому курити, а змушує грати в карти, або домагання поради: як зав'язувати краватку під твердий комірець так, щоб обличчя не набирало виразу людини, спрагненої кривавої «вендетти» і таким чином не деформувалисяб його різьблені риси.

Але мужчини, коли вирішають такі «проблеми», то хіба лише на сторінках «Комаря», і переважно — дуже дотепно.

Не на сторінках гумористичного журналу, лише в «Жіночій Долі» є такі проблеми, на жаль, актуальними до останнього часу.

«Жіноча Доля» виходить в Коломиї під редакцією сенат. О. Кисілевської. При цьому журналі виходить часопис для сільських жінок «Жіноча Воля» і журналик для дівчат «Світ Молоді». До газетки «Жіноча Воля» варто поставитися з повним признанням. Поруч господарських відомостей, таких необхідних на селі, міститься матеріял для читання і відомості зі світу, що є для сільських жінок і потрібні й актуальні.

Самаж «Жіноча Доля», що призначена для інтелігенції, викликає ряд застережень.

Починаючи від назви. Не знаю, як кому, але мені при виразі «Жіноча Доля» відразу ж з'являється такий образ: Низька, темна хата з малим «віконцем», у яке ще «не заглянуло сонце», натомість бе дощ і віє вітер. За столом, на якому блимає остання лойова свічка, сидить жінка, підпершилася одною рукою і думає-роздумує про свою жіночу гірку долю. Грошей нема, хліба нема, чоловіка теж

нема, бо в шинку. Дитина голодна плаче. І думає гірко жінка, що зараз з тріском розчиняться двері і з шинка прийде п'яний чоловік, лише побити її трохи, штовхнути чоботом дитину, якої їй не вдасться захистити навіть власним тілом і, зірвавши з її пальця єдиний скарб — золоту обручку, знову побігти пити. І нічого не зробиш... Така вже жіноча доля...

В журналі «Жіноча Доля» позем новель і поезій, як це не сумно, винятково низький. І зі здивуванням бачиш, що старші авторки — Уляна Кравченко і М. Підгірянка дають часом вартісні поезії. Але жіноча молодь пише так, ніби ніколи нічого поза жіночою пресою не читала. За винятком Ліди Мак, молододі, інтелігентної і талановитої, з ласки Божої, поетки і Наріжної, що не в «Жіночій Долі» розвивала свій талант, при найбільшому бажанню тяжко дошукатися в поезіях молодих авторок з «Жіночої Долі» не лише якоїсь іскри, а хочби лише натяку на поетичну форму, на якісь образи чи рими. Для зразку приведу вірш, надрукований в 1936 році, на першій сторінці, якоїсь Олі Шевчукевич:

**Жінка я, та не жалію,
Що не мужем в світ прийшла,
Що жіночу гірку долю
Я з собою принесла.**

**Жінка я, та добре знаю,
Й розумію я свій шлях.
Його вздріла й зрозуміла:
Щастя тільки на верхах.**

Коли порівняєш цю «поезію» з віршами, надрукованими 51 рік тому в «Першому Вінку», то з сумом бачиш, оскільки ті давні були ліпші. Пригадати хочби знаний вірш Уляни Кравченко на цю ж тему — «На новий шлях».

Не ліпше стоїть справа і з прозою. Многі новелі витримані в примітивному «настройовому», але плиткому тоні, характеристичному для творчості, яку популярно звуть «жіночими робітками». Ці власно «робітки», що так легко пишуться, читаються, і друкуються в жіночих журналах, є, властиво кажучи, найбільшими колодами, що не дають жінці і до сього часу іти одним кроком з чоловіною.

Навіть Ірина Вільде, письменниця талановита, яка легко володіє діяльогом і має спостережливість і гумор, не

хоче боротися з дрібними «хімерними настроями», а навпаки розріджує в них талант.

Часом дістаються на сторінки «Жіночої Долі» й автори мужчини. Для чого це потрібне їм і журналу — залишиться назавжди таємницею. Одне ясно напевно: мужеського, будуючого елемента вони туди не вносять. Одна новеля, якогось «новеліста» мала інтригуючу назву «Як здобути серце мужчини». Я, як жінка, звичайно кинулася її жадібно читати, щоб збагнути лябіринти мужеської душі. Показується дуже просто: здобуває його дівчина лікарським свідоцтвом про стан свого здоровля.

Місце такої новелі — лише в бруковій пресі.

Та найчорнішою плямою цього журналу є т. зв. дискусійні питання. Якби на його сторінках обговорювалися літературні, громадські і господарські справи, то такі дискусії, можеб і мали якусь значіння і якусь користь. Але ті проблеми, що кидаються найчастіше на сторінки «Жіночої Долі», бувають переважно зовсім іншого характеру. Читачки мусять ходити і ломити собі голову над таким важним питанням: Що робити, коли приїздить молодша сестра і чоловік, що раніше дивився лише на жінку, починає дивитися і на її сестру? Хто має виїхати — чи жінка, чи чоловік, чи сестра? Чи всі разом? Чи стерпіти? Чи сказати? Одним словом — «Ой чи пити, чи бити» — порадьте, кохані читачки, сестри з усіх земель рідних. І кохані читачки радять в чутливих словах, що робити з ватпом-сестрою і з непевним чоловіком. Але за це прохання поради зі свого боку: Що робити з чоловіком, який раніш цілі дні сидів дома, а тепер почав ввечері виходити на пару годин і повертається, — що їх найбільш вбиває — веселим і відмолоділим. Що робити? Де причина зла? і т. д.

Сипляться поради, розгораються дискусії. Пишуть всі і багато, бо над цими питаннями не треба думати, не треба нічого читати, щоб дискутувати на такі теми. Цеж атмосфера родинних пліток, вдягнених в трохи іншу форму. Це те, що розслаблює жінку й осмішує її. Це знов та сліпа вулиця жіночого світу, куди жінка сама себе добровільно заганяє.

Чи ж може бути дивно, що після такої лектури, тяжко читати жінці звичайну людську, а не лише «жіночу» газету, а часом навіть цікаву, але не примітивну повість?

Чи ж можна дивуватися, що жінка, яка звикла до дискусії на тему лише родинних справ, не знаходить слів в дискусіях на інші теми?

Вся ця солодково-настроява жіночість є найбільшим ворогом розвитку жінки.

Жінка привчається з юнацьких літ читати жіночу лектуру, жіночі повісті і новели з чарівними героїнями, які ніколи не мають звичайних очей, лише «шмарагдові», або «фіялкові», як в новелях Оленки Оми в «Жіночій Долі».

Ці героїні мають завжди такі субтельні переживання, від яких у них душа тріпоче, як крила індійського метелика; коли «вона» кохає, то від її серця протягаються тоненькі срібні ниточки до його серця. Коли він кохає — для нього не існує питання — грошей, кордонів. Руки у неї завжди, як білі магнолії, сама вона часто нагадує дику орхідею. Читається все це легко і думати ні над чим не треба. І як після того читати якогось «Кулака» Самчука, або щось подібне?

Тим, що весь час слухають лише танга і фокстроти, тяжкою і незрозумілою буде музика не лише Вагнера, а і Шуберта.

Жіноча лектура є насправду тимиж фокстротами в письменстві, що у великій кількості можуть цілком притупити відчуття іншого роду творчості у жінки. І на жаль, таких фокстротів в «Жіночій Долі» дуже багато.

Безперечно, ціле життя жінки вимагає якогось жіночого журналу, зокрема, коли вона займається господарством. Так, як кожний фахівець потребує відповідної фахової літератури.

Кухня, одяг, вишивки і сотні інших господарських справ — все це завжди, наряду з вихованням дітей, повинно цікавити жінку. Багато місця присвячує всьому цьому і «Жіноча Доля». І цей відділ, та вражіння з подорожей самої редакторки є найліпшою частиною журналу.

Та найбільш доцільною і потрібною під тим оглядом з'являється «Нова Хата».

Цей двотижневик, що виходить у Львові під редакцією Л. Бурачинської, не намагається мати публіцистично-літературного характеру і в цьому його великий плюс.

В елегантній зовнішній формі, з дуже гарними ілюстраціями, подаються українській жінці поради, потрібні їй для провадження сучасного господарства й взагалі життя. Звичайний фаховий, господарський журнал, де для розваги дається завжди інтелігентно дібрана українська, чи перекладна повість, або чиїсь спогади, звіти про минулі імпрези і рецензії на нові книжки.

Останній відділ буває часто занадто поверховим. Але поза тим «Нова Хата» це дуже милий культурний і естетичний журнал, для жінки-господині.

Суперечні думки насовуються при читанні другого двотижневика, газети «Жінка», що є органом центрального українського жіночого товариства С. У. у Львові і виходить під редакцією Мілени Рудницької.

На всьому видна рука інтелігентної редакторки й її співробітниць. Від примітивної солодкавості нема й сліду. Літературний матеріал зібраний зі смаком (з виїмком деяких новель). Коли не можна з якихось причин дати на актуальну тему української статті, дуже влучно послуговується «Жінка» перекладними річами. Ілюстрації до статей дібрані завжди винятково цікаво.

Але всеж від сторінок «Жінки», від її програмових і актуальних статей віє не свіжий подих сучасності, а давно відшумілий вітер минулого століття: фемінізм, в його давній, не актуальній тепер формі і лібералізм з гуманністю, що вже раз назавжди дискредитовані в очах сучасного покоління, з огляду на ту ганебну гальмуючу ролю, яку вони відіграли в нашій визвольній боротьбі.

Щодо фемінізму, то насправду тяжко зорієнтуватися зрештою, що під ним розуміють в «Жінці». Іноді він ідентифікується з цілковитою рівнозначністю жінки в загальному житті, і в усіх організаціях. Іноді фемінізм нерозривно з'єднується з лібералізмом, а роля жінки зводиться до полагоджування конфліктів між різними напрямками і до застосування як найбільшої гуманності в усіх ділянках життя.

Іноді, і це вже цілком незрозуміло на сторінках феміністичного часопису, роля жінки змальовується, як роля якоїсь помпи, завданням якої є витягнути з мужчини максимум праці, а головне грошей. Роля, насправду, не дуже модерна.

А в тойже час «Жінка» в своїй полеміці з націоналістичною пресою, закидає націоналістам, що хочуть вони жінку загнати до кухні, щоб вона цікавилася лише родиною і кухнею. Ця думка про українських націоналістів цілком помилкова. Крім двох, трьох юнаків, які над цим питанням добре не подумали, ніхто такого й погляду не висловлював. Мужчини хочуть, щоб жінка цікавилася і господарством; це річ цілком природна. Націоналістам за їхнє відношення до жінки, за ту нібито невідповідну і дургорядну роль, яку вони хочуть їй надати в нашій сучасності, пригадую завжди одну статтю Олени Цегельської, що була надрукована власне в «Жінці» в ч. 16 в 1936 році і що в свій час вже викликала обурення серед різних напрямків.

Зміст тієї статті був таким:

Жінка українка їде за кордон на олімпіяду і десь на двірці знайомиться з чужинкою, яка мандрує тудиж. Після годинної розмови, коли кожна оповідає про свій край, чужинка дивується, що українка, о жаж, їде третьою клясою. — Як, — кричить горожанка якоїсь незалежної добробутної країни, — Ваш чоловік дозволив Вам їхати третьою клясою? І Ви погодилися? І Вам не соромно, що Ваш чоловік так знущається над Вами? Це ви самі, українки, винні, що їздите третьою клясою. Ви повинні так впливати на своїх чоловіків, щоб вони розвивали всі свої творчі здібності, працювали, заробляли для вас і платили вам за кожний ваш усміх. Коли вони будуть знати, що повинні здобувати вас — вони почнуть творити і працювати.»

Після цього експозе, наша мила українка, ніби зі сну прокинулася. Визнала рацію чужинці і побігла надавати своєму приголомшеному чоловікові депешу з домаганням грошей на першу клясу.

Приводжу зміст цієї статті-новельки, тому, що вона являється взірцем нерозуміння ролі української жінки в житті мужчини. Ідеальним зразком — якою не повинна бути українка. Яскравим доказом, що коли не можна прищепити живцем на наш ґрунт поглядів Гітлера і Мусоліні, то тим більш неможливо це зробити з поглядами якоїсь першої зустрічної легковажної чужинки.

Чому не відповіла українка в новелі Цегельської, що позатим, що взагалі не дуже морально і естетично вима-

гати за свій усміх платні, є ще багато інших причин, задля яких наші мужчини не можуть купувати нам білети першої кляси, срібні лиси і китиці орхидей? Що наші мужчини можуть бути талановиті і творчі, але в нації нашої творчість це не значить заробіток. Жадання від чоловіка творчості і праці не може бути рівнозначним з жаданням від нього люксусу.

Аджеж кілька таких депеш від коханої жінки, можуть цілковито змінити «Мужеську Долю». Можуть змусити не дуже тверду людину скерувати свої кроки до чужого джерела нагороди за свою творчість, а часом і за свою душу та національну гордість.

Ні, українська преса повинна виховувати тип жінки, що відтягає мужчину від джерела такого добробуту. Що не лише першою клясою, а і третьою не поїде, без драми, коли на це нема коштів. Що часом радіє більше з того, що чоловік її відмовився від нагороди за свою творчість, аніж з того, що діставби її.

Не мають рації ні ті, що бачать місце української жінки лише при господарстві в родині, ні ті, що роблять з неї лише громадську діячку, чи ще гірше — дуже кошовну здобич в руках нещасного знаряддя грошей — мужчини.

Роля української жінки є так само виняткова, як винятковим є положення її краю. Вона мусить бути і його будівничим, допомагаючи мужчинам, і в тойже час господинею в житті мужчин.

«Перед нами важливі завдання», — пише у вступній статті «Жінка» за жовтень 1937 року.

І до цих завдань зараховує «боротьбу з малпуванням гітлерівської Німеччини» і «боротьбу з конфліктами в середині нації».

Але ще більше потрібно навчитися жінці не уникати деяких конфліктів, а шукати їх і наставляти їм своє чоло. І мужчин не відтягати від конфліктів, а підтримувати їх, незалежно від своєї вигоди і свого спокою.

Але цього завдання навчить жінку не жіноче ґетто, якихби то не було жіночих організацій, не тісні, сліпі вулички жіночої преси, лише саме життя і та преса, що відбиває його в усіх його добрих і злих «субтельних і брутальних» мужеських і жіночих проявах.

З НОВИХ КНИЖОК.

І. Винницька: «Христина», повість. Краків, 1920. Накл. «Українського Видавництва». Бібліотека сучасних письменників, ч. 5. Стор. 228, 8°.

Перо І. Винницької знає нам від давна, ще з того часу, коли авторка під іншим прізвиськом містила свої літературознавчі та критичні нариси у львівському «Дажбозі» або «Орлах». Треба признати, що в тих нарисах авторка виявляла завжди великий літературний смак, нешаблонний підхід до твору і ту критичну інтуїцію, що вкупі зі знанням не лише свого, а й чужого письменства, ставило її праці в цій ділянці на високий позем.

Тому з особливим зацікавленням зустріла я появу «Христини», пару розділів з якої читала вже колись на сторінках «Нової Хати» і з них могла зорієнтуватися, що тлом повісти є Львів з перед десятиліття, цікавий для нас своїми постатями і своїми подіями.

Отже легко мені було уявити собі, якої емоції для читача може набрати він, заобсервований гострим, всесприймаючим оком і перенесений на сторінки повісти талановитим пером.

Але по прочитанні «Христини», ще один зайвий раз можна було переконатися, як часто теорія не йде в парі з практикою. Можна бути дуже добрим літературознавцем, відчути до дрібниць всі вади й добрі прикмети чужої повісти чи новелі і не мати здібностей та вміння самому дати хоч щось позитивного в тій ділянці.

Бо «Христина» І. Винницької не є ані талановито написано, ані просто доброю повістю. Мало того, вона навіть не є взагалі повістю, бо для цього вона не має ані акції, ані бодай, напруженого зростання якогось душевного переживання.

«Христина» є на жаль характеристичним продуктом жіночої творчості, що під назвою повісти давала переважно щоденник, чи інтимні спогади зі свого минулого, з

тисячами дрібниць цікавих і цінних лише для самих авторок, і з цілковитим браком зору і слуху для Великої Дії, що розгравалася тут же, за межею їх особистих переживань. (Згадати б лише повісті Ірини Вільде). Так само і «Христина», це не повість, а спогади жінки про минулі юнацькі роки, про колишніх знайомих, з жертвами її чару у першу чергу, спогади про всі розчавлені нею мужеські серця; про всі слова й компліменти сказані їй при якій би то не було okazji, про всі вдало складені іспити і гарно пошиті сукні.

Цілком зрозуміло, що жінці все це дуже приємно згадати у вечірню годину, чи в довгу безсонну ніч, але читача такі речі, розписані на 228 сторінках в жадному разі захопити не можуть.

Тим більше, що навіть типи тих знайомих змальовані дуже блідо, без обсерваційного хисту, без почуття гумору, необхідного для передачі життя студентерії і без відчуття того хвилюючого і трагічного повітря, яким дихав молодий Львів тих років. Тому, може ще найбільш живими посталями «Христини» є люди минулого покоління — тета і мати Мирона, типи зрештою дуже часто зображені в нашому старому письменстві.

Натомість ні саму Христину, ні Богдана, ні інших студентів ми собі не уявляємо. Вони минають для нас — без рис обличчя й характеру. Що правда, є в «Христині» деяка «данина часу», як писав в своїй рецензії В. Кархут (Краківські Вісті). Є ідейна праця, вязниця, навіть жертви для ідеї. Але все це є дійсно лише «данина часу», випадкові фрагменти, які розпливаються у безлічі без значіння розмов і щоденних дрібниць!

Зі сторінок «Христини» не віє на нас ні напружена атмосфера, що туманом сповивала тодішнє місто Льва, ні гарячий вогонь великої любови, який своєю силою змушував би нас підчас читання забувати про ту іншу силу — заховану у підпіллі і не відчуту авторкою. Кого ж, зрештою, кохала Христина? І чи взагалі там хтось когось кохав справді? Тому нас ані трохи не хвилює ні любов Христини, ані кінець цієї любови. Байдуже замикаємо ми книжку.

Чи треба було писати цю річ і чи треба було її друкувати? З цілковитою певністю можемо сказати — ні. І це

переконання зафіксувати не тому, щоб зробити прикрий авторці, яку ціну, як літературознавця і нариси якої з тої ділянки знов охоче б я привітала. Лише тому, щоб застерегти наших читачів, а зокрема молодь перед безкритичним сприйманням спогадів «Христини», як справжнього літературного твору. Хочу застерегти перед цілою гучною рекламою, яка була з невідомих причин зроблена довкола «Христини» і її дрібних, нецікавих, особистих справ і переживань.

Для того, щоб писати повість з життя вчорашнього Львова треба на 225 сторінках дати бодай соту частину того хвилюючого напруження, яким сповнені очайдушно-непокірні «Сонети і строфи» Кравцева, таємничо-суворі «Вежі» Ольжича, чи хоч би один незломно-вірний «Собор св. Юра» — Маланюка. Людей, що вмiли чути зачасне дихання і нервові биття серця — цього сторозтерзаного міста.

ДО ПРОБЛЕМИ СТИЛЮ.

Наша неспокійна бурхлива доба повинна була створити свій стиль, неподібний до стилю минулого століття, відмінний від нього в усьому. Стиль, що лишав би своє тавро і на щоденному житті.

У блискотливій змінливості подій, в яскравих переходах від одної сторінки до зовсім іншої, в легкому чергуванні війни і миру, особливо важко мусіла зроджуватися нова думка, яка б зуміла не піддаватися усім протилежним вітрам нашої бурхливої доби.

І вона зродилася, як правдива дитина наших днів — тяжких і глибоких в змісті і блискавичних у своєму невпинному чергуванні. Правдива дитина своїх батьків — глибока і блискотлива, вона створила свій стиль — неповторний, як наша доба.

Є в стилі нашого життя і нашого мистецтва щось від буряної ночі, з диким гуркотом грому, з блискавицями, що нагло освітлюють все довкола, ясніше як день, як сірий день стилю минулого віку, коли крізь павутиння туману тяжко було доглянути сонце, що так відчувається за темрявою сьогоднішньої ночі.

Така ніч зі сліпучими блискавицями, зі загравою ранку на обрії, нераз ясніша від самого дня, є найвиразнішим символом нашої доби, її правдивим стилем, що його створила вона сама і ті мистці, які справді її відчули.

Доба, що зродила цей стиль, є безперечно найбурхливішою, а тим-самим — найбільше переходовою. Її невпинний рух змушує людей, які хочуть іти з нею вногу не до статичного думання — міркування, лише до динамічної загостреної думки — рішення.

Стиль, що формулює такі думки серед наглих закрутів наших днів, серед мішанини вражінь, подій і тяжко вловимих меж зла і добра мусить зуміти схопити і зафіксувати все, але з цього хаосу взяти для себе, перевівши найгострішу оцінку, лише найглибше і найтриваліше.

Та це зуміє робити в темну ніч нашої доби лише той, хто може загострити свій зір в темряві, хто потрапить не лише безсило сліпнути від блискавиць, але й саме тоді схоплювати в ясному сьйві рефлексі минулого і бачити, як вогнені мечі світла роздирають чорну заслону, що ще висить над майбутнім. Бо стиль нашої доби є стилем синтетичним, що стинає криві зігзаги, викликані шаленим темпом нашого життя і збирає розкидані факти в одну чітку лінію від минулого до майбутнього.

Є люди, справжні творці, незалежно від ділянки, що зуміли схопити цей стиль і тому для них не існує проблема кризи творчості. Це свідчить про силу їх духа, яка не тільки встоялася перед великою навалою несподіваних подій і змін, але і зуміла опанувати розбурхані стихії і втиснути їх у відповідні рамки — простоти й ляконічності.

Вічні правди і цінності витягнені творчою індивідуальністю з хаосу різнородних елементів і оправлені в шляхетні своєю простотою рамки, аж тоді могли заблиснути своїм правдивим, не затуманеним сьйвом і бути дороговказами у темряві.

Але інші не тільки не опанували стихійности перемін, а самі впали осліплені їх блискавичністю. У невпинній змінливості, у їх новому невідомому одязі, вони не зуміли розпізнати нестерельні, вічні цінності.

Схвильовані гуркотом доби, наосліп висмикували вони поодинокі факти і поняття, нераз яскраві і крикливі, але які були лише декорацією великої дії, що розигравалась на їх очах і змісту якої вони не помічали. Вони жадібно хапалися за ці повисмикувані окремі факти, роздмухували їх за засадничі правди — найбільшу істоту нашої сучасности.

Побіч правдивого стилю нашої доби творилася невдала його імітація. І це було і є найбільшим прокляттям і нашого мистецтва і нашого життя. Ці імітатори, які замість дійсности давали бутафорію наших днів завдяки своєї кількості і легкості свого завдання робили довкола себе тріскучий бляшаний галас, що нераз заглушував живий і суворий голос правдивого сучасного стилю.

Ця імітація завдяки легкості свого змісту, або й просто беззмістовності, і яскравого свого оформлення — надзвичайно легко приймалася і поширювалася серед ширших мас.

І власне це було найгіршим. Яскравість і брязання імітації, тим що звикали до неї, не давала змоги оцінити шляхетну простоту правдивого стилю. Дійшло до найбільшого парадоксу, бо штучним почали називати якраз те, що було єдино правдивим, але що цілком не було подібним до більш розповсюдженної імітації. Надуманим почало видаватися те, що взагалі мало в собі думку. Бляшане тріскання заміняло вибухи духа.

Але не лише це було прокляттям, що принесла зі собою імітація. Люди, які не хотіли її прийняти, які хотіли б віднайти справжній стиль, не раз не можуть його добачити за навалою бездушної бутафорії, мучилися і мучаться думкою, що власне ця бутафорія є єдиним стилем нашої доби.

ПАРТАЧІ ЖИТТЯ

(До проблеми цивільної відваги).

Відвага і мужність. Може ніколи ще в жадній добі і не повторювали ми так часто ці вирази, як повторюємо їх тепер. На високий п'єдестал ставимо героїв визвольних змагань, присвячуємо їм віршем і прозою безліч друкованих сторінок і влаштуємо на їх честь що-року десятки академій. Творимо культ героїзму, культ тих людей, що не побоялися віддати своє життя зі зброєю в руках під час зриву, в повній нервового напруження підпільній праці, чи, як Великий Шевченко, у боротьбі цілого свого життя проти московської влади з небезпечними вибухами бомбами в руках — своїми динамічними творами.

Академії, ювілеї на честь наших героїв — так, і це все потрібно. Може не так буденно часто, але все ж потрібно. Бо чим вищий п'єдестал побудуємо для тих, що стали символом наших визвольних змагань, тим далі падатиме роз'яснює світло від цього символу — тим ширші маси будуть бачити яскравий дороговказ для свого життя і для своєї боротьби. І тому в мільйони рупорів мусимо кричати про наших героїв і на найвищих висотах різьбити їх імена і чини, щоби в найдальших закутинах наших земель усім було видно незабутні постаті у весь їх величний зріст.

Але поза масами, що лише здалеку дивляться на недосяжні взірці, маємо ми цілі ряди людей, які можуть безпосередньо стикатися з ними, або їх чинами та творчістю і тому мають власно це важне і відповідальне завдання: насвітлювати яскраво і правдиво ці постаті, і перебираючи від них їх думки і ідеї — закріплювати їх в житті і в масі.

Та звичайно ті, що стоять тут же у підніжжя небосяжної вежі, або ще ліпше — вигідно лежать коло неї, ніколи не в стані побачити її найвищого шпиля. Для цього вони мусять не лише випростуватися і підняти до гори голови, а часом і дійти на якесь підвищення. Так для того, щоб вміти бачити справжнє обличчя велитнів, людям, що можуть стикатися з ними — треба бодай трохи підійня-

тися до їх рівня і мати в собі хоч щось з їх відваги. Бо не царемно сказав Т. Корляйль в своїх нарисах «Герої і героїчне в історії», що «потрібний не лише герой, а і світ вартий його, який не виглядав би, як одна суцільна маса льокаїв. В протилежному випадку герої перейдуть для світа, а що найражніше — і для нації — майже безслідно».

Ці слова великого англійця є для нас завжди актуальними. Бо ніде, як у нас, не було стільки поодиноких героїв, найсміливіші вчинки яких зависали в повітрі, бо довколо стояла суцільна маса льокаїв, яка кидалася помагати не їм, а правдивим «панам» в знаках неведення. Маса, яка не могла їх зрозуміти, і сміливі вчинки яких видавалися цій масі не героїчними, а дикими і безглуздими, нечемними і небезпечними. Бо льокай, по словах того ж Корляйля, не пізнає правдивого героя, хоч і дивиться на нього. Це ж цілком ясно. З професійною прецизійністю він правильно оцінить його клясове походження і маєтковий стан, зауважить непоголене обличчя, стоптані черевики, чи навіть відірваний вішак, але ніколи не зуміє побачити якоїсь риси винятковости, яка перекреслює всі ці дрібниці, і ніколи не зуміє, стоючи коло нього, побачити його головокружної височини.

Тому були у нас лицарі абсурду і власно така маса, що ідею цих лицарів обергала в абсурд своєю байдужістю до неї і чемністю та терпимістю супроти ворогів. Тому то тими лицарями абсурду були у нас не лише герої Базару, Крутів, Білас і Данилишин, а і такі постаті, як Шевченко, Міхновський, Олена Пчілка, Франко, і Леся Українка, сучасники яких, і то не темна маса, а найближче оточення, інтелігенти або не розуміли цілої їх величі, або — що було ще далеко гірше, — навіть розуміли і, захоплюючися ними, не могли позбутися своєї льокайської психіки. Завдяки їй вони боялися одвертою підтримкою цих героїчних і одарованих ними одиниць, викликати недовірря і охолодження до себе свого зненавидженого «пана». І та порода хитрих льокаїв, що широко розчиняла двері перед героєм і біла йому земні поклони, коли того не бачили пани та не пізнавала його і гнала в ший, коли хтось з тих панів був присутній, була безперечно більш огидна і більш небезпечна, аніж ті виразно-окреслені, тупі раби, що справді не відчували з ким мають до діла, і незалежно від ситуації

деревляно, але щиро виконували свій обов'язок — не звертати уваги, гнати.

Отже, коли ми так часто називаємо Шевченка і кількох йому подібних. — Проповідниками, або творцями повного життя нації і людини, то як же ж можна назвати тих, що перешкоджають на шляху до творення цього життя, що нераз свідомо, по чужому наказу, валять вже його збудовані підвалини, навіть розуміючи їх цінність, як не тими, що його руйнують і псують, себто, кажучи коротко і без куртуазії — партачами життя.

Партачі життя. Так це для них найбільш відповідна назва. Це ж вони є ті «Що усе дивилися, та мовчали, та мовчки чухали чуби», в той час, коли нераз одним словом, одним посуненням, могли б підтримати якусь велику правду, або навпаки, знищити якесь велике зло, дати сатисфакцію людині, що має рацію, а передусім, одним словом, так чи ні, залежно від своїх переконань — врятувати свою людську гідність. Партачі життя це є ті люди, що не мають звичайної, не геройської, а буденної цивільної відваги, без опертя якої, найвищий героїзм зависав в повітрі, не пустивши коріння ані в землю, ані в маси. Тому власно тепер, коли стільки слів присвячується героїзмові, мусимо сказати собі одверто: культ героїзму є не до подумання без культу цивільної буденної відваги, про яку чомусь — забуваємо цілковито.

Коли ми придивимося ближче і докладніше до постаті Шевченка, то побачимо, що він мусить бути для нас найяскравішим подвійним символом — і героїзму і цивільної відваги. Бо не лише в творах Шевченка, а майже на кожній сторінці його щоденника і в усіх спогадах і працях про нього бачимо ми докази його особистої цивільної відваги, гаряче бажання бачити таку відвагу у своєму оточенні, та найбільшу погорду, яку диктувала йому його шляхетна прямолінійна вдача до всіх партачів життя, з усіма їх крутістьми, яких він вважав більшими ворогами, як ворогів явних.

«Не так тії вороги, як добрії люди

І окрадуть жалуючи, плачучи осудять.

— обурювався Шевченко. Бо сам він не міг не лише жалуючи окрадати, а і дивитися, як хтось когось окрадає, і не зареагувати на це відразу ж — що він вважав нор-

мальною прикметою правдивої людини. »На те й лихо, щоб з цим лихом битись». І з дрібним і з великим.

«Бачити щось злого і не втручатися — пише про Шевченка у «Вістнику» його дослідник Арак — цього він не міг уявити. Бо це ж було б дивно, щоб побачити — і не покарати.»

Те що для партачів життя є звичайною річчю, навіть просто добрим вихованням, мовчати там, де вони бачать зло, що не зачіпає безпосередньо їхнього добробуту, те є не до подумання у Шевченка. Він швидше вибачить образу нанесену собі, бо тут він має право прощати. «Прощати ж за когось, маючи можливість стати в його оборону, це вже шляхетність чужим коштом (Арак — «Проповідник повного життя»). Не гідна правдивої людини, отже передусім Шевченка.

Партачі ж життя ображаються лише за себе і то там, де ця образа принесе їм якусь користь, а не погіршить стосунків з потрібними людьми і їхнього матеріального стану. Натомість образу іншого, навіть свого приятеля чи однодумця, вони вибачають щедро і легко, цілою душею, нераз поспівчуваючи в очі ображеному, але на цьому те співчуття і кінчається.

Вони вважають, що лихо є не на те, щоб з ним битися, лише на те, щоб його тактовно обминати. А б'ються хай інші, яких вони вважають за дурнів і то б'ються в якийсь такий спосіб, щоб їх спокій від цього не терпів. Партачі життя нераз мають вистарчальну кількість розуму, щоб зрозуміти, хто має рацію, але ніколи не мають настільки відваги і чесности, щоб стати по боці проповідника якоїсь правди, доки він не став загально знаним і так би сказати усанкціонованим проповідником. Вони не стають ні обіч ні проти, але вони і не сидять спокійно, продовжуючи свою «незалежну» роботу. Вони, як соняшники, хилять свої голови, то в один то в другий бік, залежно від того в який саме бік падає сонце загальної opinii, чи чийогось успіху і де саме можна витягнути максимум матеріальної користи для себе. Підчас бурі, підчас боротьби, підчас гострого напруження двох сторін, коли невідомо кого чекає перемога, вони нездецидовано плутаються між одними і другими, кажучи компліменти то одним то другим, готові стати кожної хвилини при боці все одно якого переможця, пома-

гаючи йому лише в його останньому ударі, щоб цим дешевим коштом купити собі право бути пізніше в перших рядах коло нього.

І в той час, коли переможці, поконавши ворога, відразу ж рвуться до нової боротьби з живим, це власне вони ще довго дотоптують своїми чобітками покonanого противника, щоб крутнути закаблуком вже на його трупі — і з глибоким версальським поклоном схилитися перед новим сходячим сонцем.

І найцікавіше це те, що те, що не дається багатьом героїчним зусиллям, це завжди вдається партачам життя.

Псуючи життя, поборюючи не живе, а мертве, заплутуючи правду, удосконалившись просто в цьому мистецтві, партачі життя зробили собі з нього свій фах. Руйнуючи все живе, гаряче і незалежне, руйнуючи свою власну гідність, самі вони завжди живуть з цього і завдяки цьому — якнайліпше. Бо в той час, як інші переживають всі взлети і неповодження своєї ідеї, разом з нею виходячи на сонце або усуваючися в найглибшу тінь — партачі життя є завжди елітою, незмінно, після всіх завір'юх виринаючи біля нових тронів — все одно яких володарів і з енергією незужитою на абсурд якоїсь ідеї, відштовхуючи навіть тих, що всі свої сили віддали власно цьому, нарешті тріумфуючому абсурду.

Річ зрозуміла, що люди такого типу не могли зрозуміти Шевченка і інших йому подібних, а Шевченко стояв у морі своїх земляків мов велитенська скеля, яку це море обіймало і цілувало підчас припливу, але під час відпливу відкочувалося так далеко, що, навіть пісок коло скелі робився сухим і шорстким.

Всі ми знаємо, що багато сучасників Шевченка плакало над його поезіями і в приватних розмовах називало його пророком. Всі ми знаємо скільки рефератів, ювілеїв, віршів і розвідок було присвячено Шевченкові по смерті, але ось прочитаємо у «Вістнику» за 1939 рік статтю Арака «Шевченко і його оточення», і ми відчуємо не лише те, яким він був самітним серед своїх сучасників, а що важніше — відчуємо, що і тепер, коли ми з перспективи століття могли побачити в цілий зріст його велитенську постать, і оцінити його феноменальну спадщину, колиб він воскрес і почав жити між нами, його самітність не зміни-

лася б. Дарма, що вогненне слово Шевченкової творчості зуміло створити цілі когорти героїв, але навіть воно не в силі було б причепити нашій масі, головним чином її провідній верстві, тієї цивільної відваги, яка б підтримувала й оцінювала очайдушні чини цих героїв, і бодай у скромний спосіб, не ризикуючи життям лише найбільше добробутом, затверджувала б в цьому житті і їх вчинки і їх авторитет.

Тому так легко уявити собі, якби Шевченко зі своїм бунтівничим характером, незалежною та блискучою думкою і гострим язиком жив у наші часи і серед нашого суспільства, в додаток коли тепер нема моди на холопоманство і нема колишньої безжурної степової гостинності, які не раз змушували оточувати Шевченка бодай поверховною увагою еліти. Можна уявити, як обминало б його багато людей, не знаючи, чи захоплюватися його товариством, чи боятися його, чи хвалити його твори, чи лаяти їх, а головне коли і перед ким, що казати, не ставлючи себе в прикре положення.

Аджеж Шевченко завжди був абсолютно невишований в очах багатьох зі свого оточення, людина що завжди загострювала боротьбу з ворогами свого народу, завзято билася з лихом і інших що відмахувалися, хотіла втягати в цей бій. Одним словом — безперечно не був скромним і лагідним паном, побажаним в тактовному товаристві.

Адже ж, по словах його дослідника, деякі люди почували себе, перебуваючи в його товаристві так, немов з запаленою свічкою в руках стояли в пороховім льоху. Так почувало б себе багато людей і тепер коло нього.

Наприклад в Києві в 1846 році Шевченко був в домі одного пана, де перед кількома гостями читав свої полумяні вірші, і то читав з чуттям і запалом.

Як пізніше той пан оповідав про це читання і про почування, які він мав тоді? Думаєте, що це було захоплення і схвилювання? Може велика радість почути нові глибокі думки, в прекрасній формі з уст самого пророка? Нічого подібного.

Ось як виглядали почування добродія, що тремтів за свій спокій. «Я весь час дивився на двері, бо боявся щоб хто-небудь сторонній не підслухав, і потиху наказав льокаві, щоб він прийшов і голосно сказав, що мене кличе до себе генерал-губернатор. Льокай виконав це доручення.

Гості звичайно поспішили розійтися. А з ними — хвала Богу — і Шевченко».

Цілком натурально, що ті, для яких найважливішим був власний спокій і згода з усіма впливовими людьми, боялися стикатися з таким динамітом. Недаремно той же дослідник стверджує, що серед численних прихильників і друзів Шевченка, буквально ні один не дав йому ніколи ідейної підтримки. Йому співчували, його жаліли, дехто допомагав, але не було ні одної людини, що принципово похвалила б сам Шевченків вчинок, взятий ним тон, або тактику і позицію в боротьбі і не рахували б в данім разі його, Шевченка, заблудшею неслухняною овечкою.

Дивні відношення заїснували по суті між Шевченком і його оточенням. З нелюдською силою перебрав Шевченко з ослаблених рук того оточення і взагалі з рук цілого свого народу весь гнів, всю ненависть до ворога. Але в його творчих руках ці розкидані колись, дрібні і заржавілі стріли, обернулися в таку тяжку і небезпечну зброю, що цієї зброї злякалися всі вороги, тому, що вона була скерована проти них, а свої тому, що він цю зброю створив з їхнього матеріялу, тому, що він осмілився витягнути на світ те, що у них лише переховувалося в замкнених кімнатах. Тому, що він кричав ворогам від їх імени про те, про що вони могли лише шепотіти між собою, поглядаючи на двері, одним словом для них він був занадто небезпечним приятелем, який не лише пожалів їх, а почав і битися за них, що правда сам, але вживаючи і їхню зброю, яку грізний ворог міг пізнати.

Тому ніхто до нього не писав з наляканих приятелів, коли він був на засланні в Кос-Аральським форті, тому він був таким самотнім в своїй столиці Києві, переїздом через неї у 1859 році, коли абсолютно ніхто з його численних адораторів не відвідав і не вшанував його, бо просто таки боялися увійти до цього льоху з динамітом з запаленими свічками підтримки і зрозуміння.

Чим же ризикувати ті люди, коли б відвідали Шевченка. Смертю? Засланням? Тортурами? Нічого подібного. Лише кривим оком якогось зверхника чи впливового приятеля, доганою якогось перестрашеного вуйка й охолодженням кількох знайомих московських патріотів. В крайньому випадку якимось трусом і коротким арештом.

І страх перед такими дрібницями зупинив людей, що розуміли всю велич і відвагу Шевченка, перед відданням належної пошани людині, що для свободи і щастя свого народу ризикувала весь час своїм життям.

Отже, чи може бути правдиве розуміння героїства без звичайної цивільної відваги? На це можна дати тільки одну відповідь. Ні, тисячу разів ні.

Що ж то є ця цивільна відвага, така необхідна для тріумфу будь якої ідеї? Які її основні прикмети?

То є передусім вміння сказати «ні», коли від тебе вимагаються речі противні твоєї гідності і твоїм переконанням. Те вміння сказати ні, про яке так блискуче писав Донцов, і за яке йому колись будуть ставити пам'ятники і влаштовувати ювілеї, але якого ніяк не хотіли зрозуміти.

То є вміння бути собою в усіх обставинах і перед людьми різних поглядів і різних становищ, одверто маніфестувати і боронити свої власні переконання і людей, думки, яких ти ділиш.

То є вміння підтримувати людей, яких ти шануєш, ризикуючи навіть з цього приводу різними неприємностями та охолодженням з боку інших. І то є, зрештою, вміння сказати в очі гірку правду тим, кому ця правда належить, а не шепотіти її по кутах іншим, нагороджуючи при зустрічі об'єкт своїх шепотінь дружнім поглядом ссередечним стиском руки.

Але вміння говорити в очі гірку правду, це зовсім не значить, що ми маємо ще більше культивувати у себе рису, в якій вже і так з'являємося недосажними віртуозами. Себто це не значить, що треба при зустрічі зі старим, симпатичним приятелем, якого ми давно не бачили, півгодини розводитися нам тим, як він постарівся і знищився, з дявольською сатисфакцією приглядатися по скінченій зустрічі як замість людини повної енергії, що підійшла до нас, відходить похилена руїна, з почуттям що вже стоїть одною ногою в труні.

Або підчас якогось великого прийаття не варто голосно лаяти нової сукні і цілого, вас не задовольняючого вигляду вашої милої сусідки, не звертаючи уваги на благальні погляди господині дому.

Ця цивільна видвага жадної ідеї не підтримає, і нічому не допоможе, отже ліпше дати їй раз на завжди спокій і

перейти до тої правдивої, яка таки існує і в нашому житті і яка нерозривно найяскравіше виявляється в якомусь буденному факті.

Цивільну відвагу мав Міхновський. Під час якогось процесу, де він виступав, як оборонець з блискучою промовою, до нього підійшов Володимир Короленко, один з наймодніших московських письменників того часу, адорований тодішнім суспільством, по походженню українець, із висловами захоплення і протягнув свою руку, щоб познайомитися. Міхновський не розтанув від проміння сонця слави пануючої нації, і сховавши свою руку за спину коротко і ясно заявив «я зрадникам свого народу руки не подаю», чим глибоко образив Короленка. Що правда лагідне оточення обурювалося таким нетактовним zachovan-ням Міхновського, але і вони пізніше визнали, що Короленко часто вертався до цього випадку і почав цікавитися українськими справами. Річ майже певна, що якби в своїй житті він натрапив би на ще кілька таких нетактовних zachovan-ь, українська література збагатилася б ще одним талановитим письменником.

Цивільну відвагу завжди мала Олена Пчілка, виявляючи її на кожному кроці, викликаючи здивування оточення і, здається, іноді навіть чоловіка.

Це вона з подивугідною впертістю перекладала підручники своїх дітей на українську мову і сама вчила їх, в той час коли всі найбільші українські патріоти користалися російською школою, яка калічила душі молоді. Це вона завзято говорила в очі правду усім дводушним землякам, переслідуючи їх за моральне фарисейство. Це вона в Полтаві, на святі Котляревського, зігнорувала заборону наддніпрянцям виступати з українськими привітаннями і лише одна говорила у своїй мові своєю відвагою фактично заткнувши горло присутній владі.

І це вона потрапила в тогочасному жидофільському середовищі поступових кол, не злякатися закидів в опортунізмі і піти цілком самостійним шляхом, гостро відчуваючи жидівську небезпеку і виступивши з обґрунтованою антижидівською пропагандою у своєму власному часописі.

На всі ж закиди своїх сучасників і на їх поради «смирнитися і жити між людьми, як люди», відповідала вона завжди одним і тим самим — ні.

І чи ж дивно, що власно така мати дала своїй нації Лесю Українку у якої цивільна відвага і погорда до партачів життя теж сягає найвищого шпиля. Великою цивільною відвагою вже була сама тематика її творчости, яку всі тоді не розуміли і переслідували, як екзотичного драпіжного звіря на мертвому полі тодішнього «свійського» народництва і сірого позитивізму. Зрештою не розуміючи добре її творчости, партачі життя підсвідомо відчували цілу її погорду, що жила в ній, до таких як вони.

Адже ж «Одержима» в поемі Лесі Українки більше, як ворогів Месії в якого вірує, ненавидить його обережних і пасивних приятелів, не лише тих, що його розпинали, а і тих, що могли спати, коли він готувався до свого хрестного шляху. З оглядом оглядає вона сплячих учнів Христа в Гетсиманському саду, в тяжку для нього ніч, яку він самотньо переживає, час від часу безрезультатно звертаючися до своїх учнів: І для них у неї є лише такі слова:

Ви сонне кодро. Світло опівночі
Не будить вас? Вам заграва кривава
Очей лінивих нездола розплющить?
Бодай вам вічний сон наляг на груди
І зморою душив вас без кінця,
Мені стораз від вас миліші гади
Бо в них такі либонь тепліша кров...
Каміння у пустині відкликалось
Потрійною луною, але ці
Не обізвуться, ні, дарма надія.

Людей, що в такий спосіб вірують в якусь ідею, ані Одержима, ані Леся Українка не можуть вважати своїми однодумцям, хочби Бог, якому вони молились, і був той самий. Мало того Леся Українка разом з Одержимою не вірить, що найвища самопожертва героя може щось змінити в такій юрбі, де навіть найближчі учні його сплять, коли він має гинути.

«Для цієї самої юрби воскреснуть??
На це, либонь, не стало б і Месії.»

Міхновський, Олена Пчілка, Леся Українка — великі взірці цивільної відваги. Але майже кожний їхній найдрібніший вчинок відразу ж викликав настороженість або й бурю ворожнечі, не лише з боку партачів життя а і з боку діяльних та лагідних земляків. Коли ми розглянемо спогади Чикаленка, Русової, Королева Старого, то побачимо, що сучасники не зносили їх власно за те, за що ми

тепер влаштуємо їм ювілеї. Адже ж Міхновського за його оригінальний, рішучий спосіб реагування Чикаленко на щодесятій сторінці називає позером і актором, але ці епітети можна ще вважати компліментами в порівнанні з іншими. Характерник в своїх цінних епізодах пише, що за часів нашої революції в українських часописах «Боротьба», «Народня Воля» та «Робітнича Газета», просто обкидають болотом Міхновського і кількох інших за те, що вони мали свою думку, були самостійниками і до соціалістичної партії не належали.

Так само кожний акт цивільної відваги Олени Пчілки відразу ж викликав протиакцію. Чикаленко радив цій людині, що мала виняткове відчуття потреб нації, далеко глибше і правильніше, як він сам, кинути займатися цими питаннями, сидіти тихо і видавати журнал мод і вишивок. «Поступова молодь бойкотувала її часопис за жидофобство. Софія ж Русова написала в своєму споміні про неї чесно і одверто:

«Ми не доцінювали тих рис прямолінійного її думання. Нас вражала різкість її доган і неприхильне поведіння з усіма, кого вона вважала не досить націоналістичних переконань. Ми її вважали шовіністкою в найбільшій значінню цього слова.»

Але суд історії, історії страждань українського народу виявив правдиву рацію її «шовінізму», її впертої прямолінійності. Неправильні всі наші мрії та надії на міжнародні зв'язки. Ось перед нами український нарід в абсолютній самоті дуситься під московським настирливим знуцненням, гине во ім'я ідеалу московської культури. Правду каже Донцов — в історії воюючого українства займе постать Олени Пчілки одно з найперших місць.

Приблизно так само більшість сучасників ставилося і до геніяльної дочки Олени Пчілки — Лесі Українки. Королів-Старий в своєму спогаді про неї, друкованому у «Краківських Вістях» цього року, згадує яка чужа вона була всім і яким незрозумілим був її шлях. Вона їм не подобалася. Не гарна, зле вдягнена, без смаку, і з дивними ідеями: в той час, коли всі хотіли лише трохи освіти для народу, вона висловлювала таку жіночу химерну примху: Боротьба за цей нарід і його цілковите визволення.

Але оскільки Софія Русова при кінці життя зрозуміла

все творче, що колись не доцінювала в Олені Пчілці, то Королів-Старий не зрозумів Лесі Українки й досі, кажучи, що вона, цей символ безкомпромісової збройної боротьби за повне життя нації і людини — лише заперечила старі шляхи, але не вказала нових.

В той спосіб приймала наша еліта поступовання і творчість відважних одиниць. Річ зрозуміла, що навіть таке відношення оточення не могло стримати ці одиниці від впертого формування життя і мистецтва на свій спосіб. Бо це ж вони робили в протилежність партачам не для нагород і оплесків юрби, лише з глибокої духової потреби. Але оскільки зрозуміння оточення, головним чином його найвищої верстви, не було небхідним для духового зросту і творчости тих одиниць, то воно було безумовно необхідним для того, щоб вся та творчість, весь цей новий, глибокий світогляд міг бути поширеним серед мас.

Люди з найближчого оточення, це ж були ті, які могли запалювати тисячі свічок від великого вогню біля якого вони стояли, і освітлювати тими свічками всі закутки... Могли черпати свіжу воду з самого джерела і давати її пити тим, що стояли далі, а вони нераз старалися всіма силами гасити той вогонь та засипати джерело і тоді змагалися так завзято, що і їм можна було сказати те, що сказав Данилишин українцям-селянам, коли вони по довгому цькуванню скопили своїх героїв.

«Як будете так воювати, не бачити вам України ніколи.»

Але в той час, коли правдивих пророків наше громадянство цькувало на всі боки, то воно ж нераз найбільшою підтримкою оточувало пророків жальшивих, приймаючи, як нову евангелію кожную шкідливу дурницю, що від них походила.

Олена Пчілка, Леся Українка, Стефаник, врешті Донцов змагалися всіма своїми силами і талантом аби створити новий тип українця. Вони закликали до чесности супроти своєї нації і своїх товаришів- закликали до боротьби і змагання, до великих пристрастей і почувань. Вони закликали так, що в найдальших закутинах вже починали чути і розуміти. Лише найближче оточення лишалося майже глухе. І тоді з'явився Великий Партач, незрівняний деструктивний талант, майстер свого цеху — Володимир Винниченко.

Великий партач життя, політики, і передусім душ нашої молоді, почав кидати в юрбу свої нові думки, які ця юрба легко приймала, як легшим є до прийняття примітивному смаку фальшивий діамант ані ж дорогоцінна перла, як приємнішим циганський романс, ніж музика Бетовена.

У творця нового життя великі пристрасті і почування, за які варто віддати життя, — у Великого Партача теж пристрасті, лише дрібні і егоїстичні, за які не треба віддавати ні життя ні свободи.

У творця життя — боротьба і змагання за все, отже і за хліб щоденний, — у Винниченка соняшна машина, яка дбає про той хліб замість людини, дозволяючи цій людині цілі дні дивитися в стелю, або віддаватися своїм пристрастям.

І нарешті, замість правдивого самоцвіту творців життя — великої чесноти супроти своєї батьківщини і супроти своїх — найбільш блискучий фальшивий клейнод зі збірки Винниченка його незрівняна теорія чесноти з собою, яку, як кредо прийняли тисячі наших інтелігентів, а зокрема студентів і гімназистів старших клас.

Цю чесність з собою наша молодь певного періоду всмоктала в себе блискавично, мов губка. Та і як було не всмоктати, коли така чесність з собою абсолютно ні до чого не зобов'язувала, легко і приємно розв'язувала всі питання і ще до того дозволяла почувати себе новою людиною революційного типу.

Наприклад ледве заходило питання, чи йти замість на виклад до кіна — «Чесність з собою» обов'язково давала стверджуючу відповідь. Таку саму відповідь діставалося на питання, чи переходити до чужого середовища, бо там вигідніше, чи кидати жінку з місячною дитиною, або нареченого напередодні шлюбу. Натомість на питання, як віддати приятелю позичені гроші — чесність з собою завжди відповідала категоричним запереченням і блискуче аргументувала це тим, що властиво, чесно кажучи, ти цих грошей не хочеш віддавати, а волієш купити собі за них новий одяг.

Ця винниченківщина, яка штовхала нашу молодь на бездорожжя аморальності, безхребетності та цинізму, так міцно в'їлася в осередок нашої еліти, так була визнана один

час, «новим свіжим повітрям», що людей, які таким повітрям не хотіли дихати вважали опортуністами, як опортуністами вважали не раз тих, які творили справді нову душу нації, напр., Леся Українка, Донцов. Закидаючи їм назадницький шовінізм, перестарілу чесність або варварську жорстокість у боротьбі за свою батьківщину.

Великий партач талановито і прецизійно гнув спину людям, яких вже почали випростовувати великі творці. Для цього він послуговувався цілою галереєю героїв, які приваблювали своїм неробством, скажемо еротикою, та найголовніше, браком будь яких приципів, що як відомо нікому життя не полегшують.

Але в цілій цій менажерії опинився один тип, цілком не побідний до інших, а передусім до самого Винниченка. Глибока симпатична постать, зроджена в уяві письменника у тяжку хвилину твердого переконання, що якби він, Володимир Винниченко, в своїй молодості зустрів колись відважного і безкомпромісового, який би взяв його за комір і дварив пару разів по фізіономії — у переносному, чи й фактичному значінню, то він, Винниченко, може не став би великим партачем, лише великим майстром життя.

З цієї глибокої нездійсненої туги, зродилася постать твердого, як криця, відважного в своїх поглядах старого Сосенка, що в повісті «Хочу» плює у фізіономію автопортретові Винниченка, письменникові Халепі, говорить йому в обличчя багато гіркої правди, навертає його на свою віру, а навернувши — підтримує його, мов рідного сина.

Та коли Винниченко лише випадково, в тяжку хвилину, відчув своєю руйницькою душею, якою безкомпромісовою людиною мусить бути той, хто змагається за якусь ідею, і хоче її затвердити в житті, остільки Хвильовий, один з правдивих борців за нову людину, відчував цю правду все життя, аж до смерти.

Поруч з великими майстрами життя — Шевченком, Лесею Українкою і Донцовим — Микола Хвильовий був найбільш завзятим ворогом усіх партачів життя. Він розумів і відчував цілою своєю істотою, що творити самі, або помагати комусь творити нове життя можуть лише люди, які абсолютно уявляють собі, як те життя має виглядати, люди які до глибини душі зрозуміли якусь ідею і хочуть її перевести в дійсність понад всякі свої інтереси. Він зрозу-

мів, що для тріумфу якоїсь ідеї потрібно нищити не лише її ворогів, а передусім усіх тих приплентачів, що нічого спільного не мають ні з цією ні взагалі з жадною ідеєю, і мати не можуть, бо для них є лише одна ціль — використання кожної ситуації лише для своєї вигоди. Він зрозумів, що треба нищити тупість і міщанство в душах своїх чесних прихильників, бо інакше навіть чесні прихильники будуть кидати тяжкі колоди впоперек дороги власної ідеї, або розсаджувати її динамітом, зі звичайної глупоти, не орієнтуючися чи зле роблять, чи добре, чи шкодять чужим, чи своїм.

А понад усе відчував Хвильовий що не може бути прекрасною його Батьківщина, його Голуба Савоя, в якому б вона не була вигляді, коли люди в ній будуть нудні, не-сміливі і нецікаві, коли не переродити їх душі так, щоб вони навчилися бачити і шукати в світі і в оточенні ще щось, крім власної вигоди і дрібних пліток, навіть тоді коли боротьба буде скінчена.

Тому Хвильовий не міг не захопитися жовтневою революцією, тоді, коли «гриміла повинь», і йшла духмяна романтика, коли в лісах і борах бачив він, «як блукали середньовічні лицарі», коли йому здавалося, що душі людей змінилися.

Але так само не міг він не отверезішати, ледве побачив, що ця повинь, ця духмяна романтика не дали нічого. Він відчув, що це був лише вихор, який крутнув все і знов поставив найгірші речі на своє старе місце, але натомість не було зовсім того буряного дощу, який змив би весь старий бруд і живою водою скропив би всі душі.

Хвильовий, як і його Маряна в «Завулку» побачив, що змінилася лише покривка, а зміст лишивсь незмінний. Десь змілися, згинули в безвісті правдиві люди революції, а на червоних тронах, за червоними прапорами і кокардами опинилися ті, які в жадну революцію ніколи не вірили, за неї не змагалися і думали лише про теплі посади. Тіж самі дами, що колись зі сльозами зворушення вішали на свої стіни портрети Миколи II і наслідника, з таким же ж зворушенням прибивали тепер коло Леніна — Зінов'єва, кажучи в своє оправдання: «Що ж, він хоч і жид, але хороший».

Він побачив, як визначні діячі і діячки — комуни, на збори, для людей вбирали бідний, пролетарський одяг і

оберталися в «товаришів», а дома перебиралися в дороги шляфроки, гризли служницю, пліткували і говорили лише про те, де і що видрати для себе.

Так, революція відгула вже десь в бурянах і почався черговий тріумф партачів життя. Того не могла знести, ні Маріянна, ні сам Хвильовий.

І ось тоді, мабуть, підчас довгих безсонних ночей, підчас безконечного самотнього ходження по кімнатах, прийшов Хвильовий до напівусвідомленого собою переконання, що єдиний шлях, яким він ще може йти, то є шлях не соціальної, а національної революції. Він рішив, що лише національна гордість і відокремленість, може дати людям його нації повне життя, дати відвагу до змагання з конкретним ворогом і цим відірвати їх від міщанських егоїстичних інтересів та поширити їх обрії. Тоді ж з великою послідовністю почав він йти новим, наміченим собою небезпечним шляхом, сподіваючися на кожному закруті удару в чоло. Але він рішив рятувати похилу душу свого народу і змагався за це завзято. В своїх памфлетах гостро виступав від проти всіх «Гартів», «Плугів» і інших літературних осередків, обсаджених типовими партачами життя, які за всяку ціну старалися обнизити рівень української культури, творячи з нашого мистецтва якусь плескату бездарність у вигляді поезій про найбільш виплекані буряки, або прозу на взірець безсмертного «Сатани в бочці».

Він безжалісно бичував тупість міщанства і брак цивільної відваги свого оточення, а вже найбільшої сміливості досягнув він у своїй останній повісті — «Вальдшнепах» де висміяв деревляність «Кавалерів Червоного Прапора» і устами героїні Аглаї, одверто виголосив ідею національної романтики.

Цієї сміливості вже рішуче забагато для його московських братів. Почалася нагінка і цькування, які напевно могли б скінчитися мирно, коли б Хвильовий згодився піти шляхом Тичини, Рильського, Сосюри і інших партачів життя. Тоді і до цього часу друкувалися б його твори, що правда зовсім змінені, тоді і досі по радію можна було б чути його голос, який складав би привітання для Соняшного Сталіна. А головне — він би жив, жив...

Але Хвильовий, правдивий майстер життя, не міг лишатися в ньому на те, щоб його партачити. Він творив

його до останньої хвилини, поки міг, але пізніше — волів вибрати Творчу Смерть, аніж бездарне життя. І як правдивий, великий мистець — він не помилився. Вистрілом у свою голову, він забив не лише себе. Він розстріляв однією кулею в багатьох серцях безвольну нерішучість і рабську покірність, яку розстрілював за життя словами.

Ця куля дала сили згинуту, а не зігнутися багатьом однодумцям Хвильового, підчас пізньої, ще більшої нагінки оскаженілого ворога.

Ця куля і досі, протягом 8 літ від його смерті, вертається і розстрілює багато вагання і нерішучости в душах нашої молоді.

Бо майстер життя Хвильовий, один з найбільших ворогів його партачів, відчув цілою істотою, що лише прикладом великої цивільної відваги і безкомпромісовости, аж до смерті, можна впливати на душу свого оточення так, щоб воно із суцільної маси льокаїв обернулося в націю, варту своїх великих героїв.

КНИЖКА — ДУХОВА ЗБРОЯ.

Є у Лесі Українки в її драматичній поемі «Бояриня» така сцена: В сімнадцятому віці, за часів великої руїни, коли Україна весь час займалася пожежею повстань, в короткій перерві між цима пожежами, в одну з небагатьох спокійних годин, у домі старого козака Перебитного стикаються два яскраві типи тодішньої молоді: один з них Іван Перебитний, для якого символом визволення є тільки меч схоплений у власну руку, а другий, такий же молодий українець, але вже царський боярин Степан, що більш всього на світі боїться леза цього меча, з присохлою до нього кровю, а ліпше майбутнє своєї батьківщини бачить лише в силі розумного розсудливого слова.

Іван і Степан, люди однієї нації і одного покоління, відразу при першій зустрічі зударяються один з другим, мов представники двох різних світів. Слово і меч схрещуються у них як дві ворожі зброї, що в жадному разі не хочуть змагатися побіч, лише проти себе.

«Невже ж мушкет і шабля мають більше сили та чести ніж перо та щире слово. Ні, учено мене так.» Вигукує з найбільшим переконанням лагідний — книжник Степан.

І з таким же твердим переконанням, і ще більшою погодою кидає йому у відповідь Іван, що «Це в Києві ченці навчають такого!»

Зударившись на коротку хвилину з собою ці два світи не йдуть далі поруч, а розминаються: Степан покірний голосові лагідних слів, які тільки охоче вичитує з улюблених книжок, іде в Москву, служити чужому цареві і тягне за собою ще одну українську душу — свою жінку.

Іван — вірний наказу своєї крові, кидається з одного змагання в друге і певно гине в рядах зменшених тими людьми, яким слово вирвало з рук — меча.

І чи ж може бути дивним, що і пізніше люди чину, люди типу войовничого Івана, почали ставитися з погордою і недовір'ям до слова, до тих клятих книжок, що мав найгірший ворог, або зрадливий союзник, своїм облесливим

фантастичним туманом відтягали піймані собою душі від зброї, від боротьби за батьківщину, у якусь невідому порожнечу. Зрадливим видавалося їм це слово, що ще так недавно у героїчних творах княжої доби, у блискучих козацьких літописах, підтримувало силу зброї, вказувало дорогу до боротьби, а тепер — самозакохане і певне своєї власної сили хотіло бути не помічником чину, навіть не рівним коло нього, лише самостійним володарем, найбільшим приятелем холодного міркування?

А все ж сила і такого слова була великою. Молодь, задивлена у книжку, вірючи магнетичному чарові прекрасних речень ішла не раз шляхами Боярина Степана — слухати чужим царям.

Сміливі ж наступники, не приєднаного, войовничого Івана з безсилою люттю кляли, дивлючися на ржавіючу зброю, до якої жадне гаряче, бунтівниче слово не штовхало тисяч жадібних рук. Мертвим у безвісті блукало слово не сперте на тягар меча, мертвою лежала зброя, не окрилена рухом — слова. І власно підчас цієї ворожнечі між словом і зброєю, стало в захист меча — друге, інше слово.

Воно виповзло з далекої народньої творчості, стрілою вирвалося з героїчних літописів, і спершися на віднайденій зброї залунало голосно в поезії Шевченка. І перемогло, як перемогло все, що йшло з мечем в руках. Що правда, перемогло не відразу. Ще протягом більшої половини 18-го століття лагідні нащадки молодого боярина старалися розтиснути п'ястуки, що під впливом Шевченківського слова — затиснулися. Нащадки царського боярина хотіли закидати свою батьківщину книжками — з любови до книжок, не до батьківщини — байдуже якими.

Їм все одно було, що саме втисне їхнє слово замість зброї в тисячі рук: плуг, молот, перо, чи дар — переможцеві. І ті книжки теж не раз були духовою зброєю, лише зброєю на користь нашого ворога.

Та все ж, Шевченківський меч, прорізавши майже порожнечу кількох десятиліть, зрештою знайшов аж дві руки, що міцно його стиснули: Франка і Лесі Українки.

Франко зрозумів добре яку печать кладе слово на душу цілої нації, і ту свою націю хотів він бачити нацією героїв. Його войовничий князь з «Мойсея» готує, кличе

всіх своїх до боротьби так, що здається за хвилину «гирлсто тисяч цей клич повторить і з номадів лінивих ця мить — люд героїв сотворить». І таким кличем хотів Франко зробити своє слово, свою духову зброю.

Ще більш послідовною, у кожному своєму творі є Леся Українка. Устами кожного зі своїх героїв закликає вона, навертає вона злагіднелих людей до боротьби. Навіть арфу в руках мистця — грека Антея обертає вона у зброю, коли треба влучити нею в жінку, що прийшла віддавати свій талант — переможцеві римлянинові.

Останнє покоління письменних людей вже 20-го віку, під впливом своїх великих попередників і під впливом своєї войовничої доби, ще більш загострено відчували правдиве і найбільше завдання слова: стати тут же, близько коло зброї. І з нею і для неї. Стараючися наставити в один бік цих два не раз так ворожих леза. Виразом чого була навіть назва збірки одного з найвизначніших представників нашої сучасної поезії — Євгена Маланюка «Стилет і Стилос».

Отже хай в наші часи, часи великої руїни всього старого світогляду, і рівночасно відродження творчої української духовости, не буде в нашій дійсності ані одного войовничого революціонера Івана, що легковажив би силу слова, яке стоїть на сторожі зброї. І хай не буде ні одного освіченого книжника-боярина, якому книжка заступила дорогу до зброї.

Книжка — духова зброя — сміливо стає поруч зброї військової. Але кидаючи це гасло, називаючи книжку духовою зброєю, мусимо пам'ятати, що з нею як і з правдивою зброєю треба поводитися обережно. В непевних, недосвідчених руках вона може скалічити, або й знищити не воєнця, а її власника.

Коли тримаємо цю зброю так, що вона цілить безпомилково, можемо бути певні.

Приспішуємо свій марш і наближуємо час останньої перемоги.

ВСТУПНЕ СЛОВО НА АКАДЕМІЮ В ЧЕСТЬ ІВАНА МАЗЕПИ.

Є різні думки про те, хто творить історію. На думку одних історію творять народні маси, на думку інших суспільні верстви, нарешті на думку третіх — ціла світова історія, це лише історія великих одиниць. Бо чим би був, наприклад, арабський народ, що довгі віки блукав пісками своєї батьківщини, займався дрібними гешефтами і дрібними грабунками, коли б не з'явився серед нього великий Магомет, якого дух видобув таку енергію з цього народу, що знак півмісяця запаував над половиною світа.

Чим була маса українських племен, доки на чолі її не станув великий муж Святослав Завойовник, що славу української зброї поніс силою своєї волі аж під мури Царгороду, на береги Дунаю і Каспія, створюючи велику, могутню імперію. І що створила відважна, бурхлива козацька маса, доки не оформив її поривів великий політик і відважний полководець Богдан Хмельницький. Це ж він замість ряду неокреслених бунтів проти Польщі створив один великий зрив, замість повстанчих ватаг — могутню армію, і на місце дрібних домагань поставив велику ідею незалежності української держави. І цю державу він побудував, зміцнив і вмираючи лишив її забезпеченою тривкими політичними союзами, що запевняли їй розвиток і зріст. Але наступники, які не дорівнювали величі свого попередника, привели до визволення відосередкових сил, що спричинилося до упадку держави і дало той період нашої історії, який зветься Великою Руїною.

Сила нації змаліла, козацька імперія почала котитися вділ. Що ж сталося? Адже ж народні маси лишилися ті самі, матеріал для армії не змінився, міжнародня ситуація не була більш некорисною, як давніше, і на чолі держави так само стояли провідники — Гетьмани. Лише вони, ці нові провідники, не потрапили опанувати маси і скерувати її до одної мети. Бо народня маса завжди готова до чину, тільки треба вміти її попровадити, бо народня маса є завжди, як чародійний музичний інструмент, на якому

великий мистець, дасть прекрасний, величний концерт, а в руках іншого цей інструмент буде або мовчати, або фальшувати безжалісно.

Велика Руїна все поглиблювалася і поглиблювалася. І навіть останній козак, славний Петро Дорошенко не міг воскресити давньої могутности Української Держави.

Ситуація видавалася безнадійною. Держава в упадку, народ розбитий ворожими впливами. Залоги ворогів в наших містах, селах, хуторах... І ось в такий час гетьманську булаву було віддано в руки Івана Мазепи.

Цим фактом в нашу історію увійшов справжній герой і розпочав — нову добу.

Так, справжній герой. Постать барвна, яка і досі ще приваблює і дає натхнення багатьом поетам, письменникам, малярам і музикам. Блискучий лицар, в якому захоувалися до найпізнішої його старости найгарніші жінки того часу. Постать створена не лише на героя історії, а й на героя романа чи поеми, а передусім на героя самого життя, паном якого він був — у кожній ситуації.

Вийшов він з родини української шляхти, якій так близькі були лицарські, войовничі традиції: струнким юнаком вступив він на службу до двору польського короля Яна Казимира. Його перебування там, і вражіння, яке він робив на оточення, було настільки блискуче, що навіть уява польського поета, не підсилювана національними симпатіями, малює нам Мазепу, як властивого короля того двору, що більш за справжнього панував над юрбою. Що і на цій юрбі, на чужому йому оточенню, витискав печать своєї слави і винятковости, перед якою усовувалися в тінь і короновані голови.

Як цікаві і романтичні були його пригоди на цьому дворі, так цікавим, романтичним був і кінець їх: дикий, неуготаний кінч поніс його від м'яких килимів і блискучого паркету королівського палацу назад у рідні широкі степі, що мали стати новим могутнім палацом для його національної величі. Бо ця багата натура вміла чарувати і захоплювати не лише пишне товариство на двірських балах і воєнних забавах, а і нове своє оточення в битвах і політичних переговорах. І як легко здобував він собі серця найчарівніших жінок, так переможно здобув він собі серця суворой козацької нації.

Покинувши двір короля, Мазепа став генеральним писарем і головним дипломатом у гетьмана Дорошенка. Згодом сповняв він функції головного дипломата у другого гетьмана Івана Самойловича. І тут він здобув собі такі симпатії козацтва, що незабаром перебрав від Самойловича гетьманську булаву.

А був це час, коли Москва чим раз більше стискала кліщі, в яких мала сконати незалежність української держави. Лише Мазепа своїм політичним хистом міг змиритися і так довго перемогати хитрість московського царя, який за всяку ціну вирішив остаточно підірвати коріння українського народу. І вже на самому початку свого панування Мазепа приступив до залізної-послідовної реалізації найвищої мети свого життя: обрубати нахабні московські пальці, що вже глибоко вбилися в живе тіло української нації. У цій боротьбі треба було бути і лисом і левом. Мазепа вмів це в собі злучити. Ослаблена Україна не могла в безпосередній одвертій боротьбі наставити чоло перебудованій і зміцненій Петром Московській державі.

Треба було з'єднати собі козацтво і старшину. Треба було приборкати неспокійне Запорожжя. І врешті треба було погодити інтереси старшини і нижчих верств. Словом треба було з'єднати націю, натхнути її одною ідеєю, дати їй одну спільну душу — і все це треба було робити під пильним оком Москви, в інтересах якої лежало — за всяку ціну не допустити до цього.

Мазепа мусів довгі роки маневрувати поміж льояльністю супроти царя, щоб не викликати військових репресій, і одночасно вести потаємно підготовку нації до останньої розправи.

Якже ж тяжко було з'єднати собі козацтво і рівночасно заспокоїти вимоги Москви, вислати це козацтво допомагати при будові Петербурга. Яким треба було бути геніальним дипломатом, щоб прихилити собі старшину і рівночасно не дозволяти їй зводити порахунки з Польщею, яка тоді могла бути союзником супроти найбільшого ворога — Москви.

І тільки Мазепа міг зуміти підготовляти союз зі Шведським лицарським королем, Карлом XII, в той же час воюючи з ним, щоб не зрадити себе перед Петром.

І так довгими роками цей великий грач провадив свою небезпечну гру, де ставкою завжди було життя, або смерть не лише особиста, а і цілого народу. А рівночасно, в ті тяжкі роки, що не одного б цілковито зломали, цей залізний характер остільки заховав спокій нервів і творчість думки, що започаткував нову добу розвитку української культури. Гетьман провадив небезпечну гру, але весь її тягар і всю відповідальність за неї цей вроджений провідник ніс виключно сам. Навіть найближчі не бачили, що він ходить на краю прірви. І не могли того зауважити, бо Мазепа, не маючи на разі змоги збройним чином, війною зміцнювати свою державу, зміцнював її спокійно, мов не над прірвою, а на твердому ґрунті, розбудовою української культури. Доба його панування була золотою добою українського мистецтва. На Україні повставали нові церкви, палаци, школи і академії. Виключно його заслугою був розвиток стилю, що носить назву українського барокка. Але це не був той тип культурного діяча, що бачить спасіння для своєї нації лише в розвитку науки і освіти, тільки повній і всесторонній державний муж, який хвилини, вільні від війни, присвячує розвиванню духових цінностей нації, як Наполеон, що у хвилину, коли не видавав військових наказів, укладав кошторис у палаючій Москві своєї Паризької Опери.

Цей великий політик, як ніхто інший, зрозумів, що велич нації і сила держави будується et arte et marte, себто мистецтвом і війною. І це тому великому меценатові культури належать такі пам'ятні слова «Нехай вічна буде слава, же през шаблі маєм право».

Ті права він вмів і встановлювати і боронити. Він так само як вагу цінностей культурних розуміє вагу цінностей політичних і державних. В одній зі своїх проклямацій Мазепа каже: «Відомо, що перше ми були те, що тепер Московці: влада, першенство і сама назва Русь від нас до них перейшла». Це був найглибший доказ свідомості свого суверенітету і самостійницького стремління нації. І це його становище було настільки владне, певне і глибоке, що викликувало найглибшу пошану і його союзників. І Шведський король Карло XII, такий же лицар як і Мазепа, цілковито прийняв його розуміння прав нації. Так дві найчільніші постаті тієї доби були об'єднані не лише формальним союзом, а і духовим братерством. І проклямація

Карла XII звучить, як вираз думання тодішнього українця: «Відомо всьому світу, що народ руський зі своїми козаками був спочатку народом самодержавним, тобто од самого себе залежним під правлінням князів своїх чи самодержців».

З'єднався потім з Литвою і Польщею, для спротиву з ними проти татар, що їх руйнували, але пізніше за насилля і несамовитости поляків звільнився від них власною своєю силою і хоробрістю, з'єднався з Московією добровільно і по одному одновірству і зробив її таку, яка вона тепер є».

Лише на підставі такого розуміння прав і інтересів обох союзників міг повстати обосторонній трактат українсько-шведський, в якому стремління і поняття української сторони окреслено Мазепою чітко і недвозначно в словах: «Все, що завоюється з бувшої території Московщини належатиме, на підставі воєнного права тому, хто ним заволодіє. Але все те, що, як виявиться, належало колись народів українському, передається і задержується при українським князівстві».

Якже ж глибоко і переконливо мусів вірити в слушність своєї справи Мазепа, коли ця його віра цілковито уділилася великому королеві.

Так, це було справжнє уділення віри, а не тимчасовий зв'язок, вимушений короткотривалою збіжністю інтересів. Спільна велич так зблизила цих двох виняткових мужів, що навіть страшна програма, навіть проклятий день Полтави, де погасли зорі обидвох полководців і завалилися всі великі пляни і надії, не розірвав їх, не підірвав їх взаємного довіря і почуття зв'язаности.

Як разом цих два леви, укладали пляни перемоги, так спільно зносили наслідки важкої програми. Мазепа вів раненого союзника і приятеля, лише йому знаними стежками диких степів, по яких носив його колись скажений кінь його крилатої юности...

Там же, в цих широких степах, де зійшло яскраве сонце його панування, закотилося воно багряно — на завжди.

Та хоч по його смерті минули вже віки, хоч наша земля зродила вже багато героїчних постатей, все ж Мазепа лишається найбільш яскравою поміж них, і найбільш приваблює і до сьогодні письменників, поетів, малярів і музиків, політиків і істориків.

Але для потомних поколінь, для завзятої, войовничої молоді Мазепа лишився не лише як блискуча романтична постать, істинно великий майстер життя, але як найвищий символ змагань української нації за свою державну незалежність.

Вороги не задовольнилися тим, що перемогли його на полі бою. Для них він був так небезпечним, навіть по смерті, що вони хотіли б вигнати його присутність і з душ українських. Притягнуто для цього церкву. Священникам було наказано проклинати його з церковних амвонів, але це не зменшило сили його впливу. І честю, а не лайкою звучало в ушах кожного правдивого українця, погідливо вживане нашими ворогами слово — «Мазепинець».

Бо Мазепа — це ціла окрема і повна, виняткового значення доба в нашій історії. Мазепа — це символ справжнього голови держави і символ змагання за її суверенність.

Як голова держави — це той, хто взяв виключно на свої плечі всю відповідальність перед Богом, історією і власним народом.

Це той, хто вже тоді розумів, що таке держава і що таке нація.

Розумів, що держави стоять не на династії, а на внутрішній єдності і силі народу.

І це той, хто силу нації бачив не лише в озброєнні військовому, а і духовому. Як символ змагань — Мазепа — це той незламний дух, що з залізною консеквенцією вів свій нарід з безнадійної руїни, до тієї незалежности, яка і досі для нас всіх є найвищою метою.

І тому Мазепа такий близький нам, бо ритм його життя, його відчуття і бажання були наскрізь сучасні і наскрізь наші своєю повнотою, і своїм невпинним шуканням прекрасного і величного для нашої батьківщини — безнастанно зазираючи в бездонні очі смерті.

ВІДОЗВА ОУН.

НАЦІОНАЛІСТИ!

Від хвилини, коли націоналістичний рух зіткнувся на українських землях з новою дійсністю, ми весь час діяли в душі наказу Вождя Андрія Мельника.

Скривавлена Україна потребує великої праці нашого мозку й наших рук, а не спорів і міжусобиць. Тому всі свої змагання, цілу свою енергію ми спрямували на гоєння ран нашої нації й на розбудову українського життя. Ми залишили на боці всі внутрішні спори, всякі полеміки, розуміючи, що на рішачоному відтинку нашого шляху до мети ми мусимо не поглиблювати, а засипати межі, вириті злочинною рукою всередині Організації. Ми нераз промовчували провокаційні виступи збоку диверсантів Бандери, уникаючи заогнень і витрачування енергії, потрібної на боротьбу з нашим відвічним ворогом та на відбудову зруйнованої Батьківщини. Ми припинили всяку пропаганду проти атакуючих нас диверсантів.

І ця мовчанка не була браком активності чи сили, лише правдивим зрозумінням поваги положення й бажанням за всяку ціну не допустити до створення атмосфери для найбільшого прокляття, найбільшої згуби нації — братовбивчої війни.

Коли не бореться наша армія на зовнішньому фронті, то злочином є проливати українську кров на фронті внутрішньому!

Ми весь час хотіли вірити, — що люди, які пішли на шлях бунту потягаючи за собою сотні ідейних одиниць, нехай найгіршою дорогою, але всежтаки йдуть до тієї ж мети — державного будівництва. Ми не хотіли до останньої хвилини уважати їх здібними на найгірші засоби нищення борців за майбутнє української нації! Ми не хотіли вважати, бо звикли, що до цього часу винищували в той спо-

сіб українців лише польська поліція, або московське НКВД. Однак з кожним днем ми мали все більше й більше доказів їх руйнівницької безвідповідальної діяльності.

І сталося те найстрашніше, що знищило в нас останні сумніви. Дня 30. 8. 1491 року в год. 19,30 від ганебного стрілу ззаду на Бердичівській вулиці Житомира впали два великі Борці за українську Державу й націоналістичну Революцію, довголітні члени Проводу ОУН: ОМЕЛЯН СЕНИК-ГРИБІВСЬКИЙ і МИКОЛА СЦІБОРСЬКИЙ.

Обидва учасники визвольних змагань, найближчі співпрацівники Євгена Коновальця й співтворці УВО та ОУН.

Ще перед кількома тижнями ми відправляли на Схід цих обидвох наших провідників: відважного боевика й блискучого організатора Омеляна Сеніка-Грибівського та одного з творців ідеологічних та програмових засад націоналістичного руху Миколу Сціборського — повних юнацького запалу відати свою енергію і здібності Землі, яку вони колись міряли в одностроях Української Армії, змагаючися за неї.

Шлях боротьби ОУН позначився великими й численними жертвами. Кожного року гинули десятки найкращих наших одиниць, знищених ворожою рукою. Гинули замордовані у в'язницях, падали від окупантських куль, вмірвали на шибеницях і на далеких засланнях. Сотнями жертв заплачено за Закарпаття. Мільйонові багряні пірамідки повставали під руками большевицьких катів, червоніли від крові найкращих членів нашого руху з Євгеном Коновальцем на чолі.

І врешті всі ми свіжо пам'ятаємо страшні дні, коли в мурах українських міст, залишених большевиками, знаходили ми безліч змасакрованих трупів наших братів. І коли ми знали, що всі вони впали з чужої руки, то тепер маємо ту страшну, для кожного українця певність, що на двох українських борців Омеляна Сеніка й Миколу Сціборського під брамами заповідного Києва піднялася українська рука, вириваючи з наших, і так уже проріділих рядів, двох найкращих. Тепер, після цього факту, ми мовчати не можемо. Ця мовчанка теж була б злочином.

Бо це впали з рук диверсантів люди, що в боротьбі за Українську Державу перейшли три роки фронтів з боями серед небезпеки, злиднів і тифу. Це впавав Микола Сці-

борський в своєму родинному місті, яке не раз боронив перед большевицькими ордами і був кількакратно ранений. Це ж вони обидва були учасниками походу З'єднаних Армій на Київ, який закінчився здобуттям столиці 31 серпня 1919 року. І тепер, опинившись, з наказу Андрія Мельника, знову на шляху до Києва, працюючи на Східних Землях, гинуть від братовбивчої кулі, напередодні 22-літньої річниці, напередодні нового вступу до Золотоверхого.

Яка ж рука могла знятися на Боевого Референта УВО і Краєвого Команданта Сеника? Кому була потрібна смерть Миколи Сціборського, людини, що займала чоловіче місце серед інтелектуальної і духовної еліти української нації, борця, що став в ряди УВО й ОУН як представник СУЗ, та втягаючи в чинну боротьбу інших представників СУЗ, надав нашим змаганням правдивий соборницький характер. Ці вбивства — це жахливі наслідки впливу чорного духа руйни, що, починаючи від княжих міжусобиць, нищать хребет і мозок української нації.

Цим разом, особа вбивника документарно znana: це Степан Козій з Любачева. Його вислали диверсанти на зруйновану, спрагнену помічної братерської руки — Східню Україну, щоб він виконав, давно винесений, «присуд смерті». Так несуть бунтівники «ідею націоналізму» на СУЗ і так «будують» українську Державу на терені, де націоналістичний рух чекає велика історична місія.

Націоналісти!

Ми довго вірили у вічного українця, який прокинеться — гадалось — у групі відповідальних, за бунт, одиниць. Це не сталося! Раз, станувши на шлях зради, бунту й руйництва, сили анархії й божевільного злочинства, докотились до подлого братовбивства.

Житомирський злочин зриває маску з обличчя Бандери і його спільників!

Зриває маску з обличчя агентів Яриго, національних зрадників, що в сьогоднішню, таку важну для України, хвилину, вбачають своє завдання, свою революційну місію, про яку стільки горляють у мордованні найкращих елементів українства! Бо житомирський злочин — це тільки звено з низки інших терористичних актів супроти наших найактивніших одиниць, як з верхів, так і з низів.

Сини Волині, провідники протибольшевицького підпілля, Куц, Шульга, і Шубський, юнаки Гадус, Федів та другі, всі вони впали від тієї ж злочинної руки бунтівників.

Націоналісти!

Година амністії для бунтівників покінчилася. Вони відповіли на простягнену правицю нашого Вождя стрілами в членів нашого Проводу! Для скритовбивників, на руках яких є кров найкращих зпоміж нас, найкращих зпоміж українства, національним злочинцям, які висилають збаламучених людей на подлий братовбивчий морд — не може бути вибачення!

В почутті своєї святої правди, запричащені духом жалоби по своїх провідниках, готові віддати для України всі свої сили й своє життя — йдемо в останній бій за душу українства.

Або нація подужає тепер, і в ній не стане місця для виродків-злочинців, або Україна стягне на себе жорстокий осуд історії!

Чи сміємо допустити до цього?

Націоналісти!

Звиваємо Вас підняти цей нам вирішальний бій у карних лавах, у повній підпорядкованості своїм провідникам. Звиваємо Вас не відступити від мети нашого теперішнього змагу, аж поки не буде наша цілковита перемога. Аж поки українство не очиститься від смертельної хвороби, що його мучить, поки в національній єдності не викине зо свого нутра первнів анархії й злочинства в ім'я САМОСТІЙНОЇ СОБОРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ.

Так оплатимо довг — ми та вся Україна — героїчної пам'яті і тих двох героїв нашого руху Миколи Сціборського і Сеника-Грибівського, які впали, щоб воскресла оновлена Україна!

Слава Україні!

Вождеві слава!

Кр. Екзекутива ОУН на Західньо-Українських Землях.

БРАТЕРСТВО В НАРОДІ.

Це була справжня оргія тріскучих слів і блискучих гасел.

20 літ вони тарахкотіли на наших землях, шаруділи, мов сухе листя, сипалися, мов соняшникове насіння, і, мов порожня луска, з того насіння, засмічували нашу багату плідну землю...

Українська душа, тількищо збуджена, вільна й горда, як колись перед віками, довго відштовхувала й відганяла від себе все, що крутилося довкола неї, занесене чужим холодним вітром. Руки шукали своєї старовинної, з діда прадіда, зброї, щоб боронити лише власну батьківщину. Очі виглядали княжий владний знак Тризуба й свої прапори. А уста й вуха були приготовлені на один єдиний могутній клич: Слава Україні!

Але з півночі, з Москви, віяло, дмухало, курилося... Україну засипала справжня хуртовина чужих, темних гасел. Вони летіли й плакатами прилипали до мурів наших міст, масними плямами стелились по великих і сірих, мов брудні обруси, часописах, та розкочувалися довкола з уст надісланих невтомних промовців — накручених, мов патефон, чужою, ворожою рукою.

Їх було багато. Їх були сотні, різних кличів, наказів, обіцянок! Ціла шоста частина світу корчилася, викривлювалася, згиналася від їхнього пекельного брязкоту, а ще більше від ніжно-приятельського шепотіння просто на вухо — з револьвером до грудей.

Їх було стільки, скільки може придумати підступна азійська думка, що за всяку ціну хоче затроїти свого міцного й незламного ворога! Затроїти, щоб його вже неприємного ограбувати доценту, забираючи собі не лише зброю з його безвладної руки, а й сорочку з його тіла. Але в цілому морі слів і гасел було одно, особливо страшне своїм медоточивим фальшем. Воно солодкими словами, мов липкими стрічками, охоплювало найбільш вражливі душі нашого народу. Охоплювало так, що тяжко було дихати в

тих задушливих обіймах, якими стискав кожний вираз сталінського гасла дружби й братерства народів.

Боже мій, та це ж мусів бути рай, шляхетне співжиття народів, з яких кожний мав би право по своїй волі розбудувати всі свої цінності, кожний мав бути рівним у великій дружній родині народів ССРСР, де навіть найменші і найбільш замурзані діти не мали б ніколи діставати від більших братів штурханців, лише братерські поцілунки та червоні цукерки. Бо так голосило гасло!

Отже, українці, як і інші народи ССРСР, запаморочені вже попередньою отрутою, мусіли прийняти і це божевілья. У тяжкому наркотичному дурмані декому справді почала ввижатися вільна квітуча Україна. Відвічний ворог обертався в приятеля, револьвер в його руці розпливався, робився непомітним, а стиснутий кулак видавався одвертою братерською долонею... І тоді брати з Москви і брати — Бронштейни приходили і оббирали братів — українців до нитки. А найголовніше, оббирали завдяки медовому гаслу так, що й самим українцям це не сміло видаватися грабунком, лише ласкавим прийняттям подарунків від населення квітучої України, яка сама в подяку не діставала нічого, крім терору й голоду! Це стало ясне й тим, що колись найбільше вірили. Тяжким зусиллям вирвалися з липкої сітки ворожих гасел кілька найліпших синів України. Вони твердо зрозуміли, що не може бути жодного братерства між споконвічними, собі ворожими народами, лише єдине, нерозривне братерство крові, братерство в народі. Вони зрозуміли, що лише таке братерство pomoже відіпхнути чужу й ворожу ідею інтернаціоналізму і спертися на зроджений з глибини народу націоналістичний світогляд.

«Компартія стала собірателем руских земель», — твердо вирішив і сказав 'всій Україні бувший комуніст Микола Хвильовий, — устами свого героя Карамазова. І від цього рішення він прийшов до другого: його батьківщину може врятувати лише український націоналізм, лише братерство крові.

Він, Хвильовий, так добре пізнав своїх «братів» з компартії, що не чекав, доки вони пустять кулю в нього зі своєї кохаючої руки за це рішення, а путив її собі сам в чоло, яке, волило схилитися перед смертю з Божим судом, але не перед ворожими, розшифрованими гаслами.

Зате кулі з того револьверу не обминули його правдивих братів по крові — Влизька, Фальківського, Косинку і сотні інших, які насмілилися виступити проти штучного братерства народів, во ім'я великого незнищимого братерства в народі, братерства крові. Ці стріли, які цілили в саме серце України, що знов починало підозріло міцно битися, були сигналом для цілковитого розпезання червоної Москви. Починається новий період, неповторний в своїй нахабності. Червона Москва, цей ніби рівний нам братерський нарід, починає творити культ московської душі, культ колишніх царських героїв, яких ще недавно опльовувала. Вона, захлинаючись від захоплення, говорить і пише про царя Петра, про старого Суворова, що бився в обороні царської Москви, про сотні інших не советських, а московських героїв і в той же час безоглядно вивозить і вистрілює всіх тих, хто хоче заховати свою українську душу і пам'ять своїх українців-борців.

І — дивна річ — цей період, період найбільшого терору червоної Москви, знайшов признання у багатьох представників білої Москви — емігрантів. Відізвалося віковичне братерство в народі. Московські емігранти у всіх закутках землі радісно спостерігали це знуцання, хай червоної, але все ж Москви, над віковичним своїм ворогом — Україною. Таким незнищимим є те братерство крові! Воно ж змушувало цих емігрантів-москалів радіти, коли Бесарабія входила до ССРСР, признавати йому бази в Дарданелах, бо бідчувало, що це піде Москві, хай червоній, але Москві! Це нам, всім українцям, відкрило очі раз назавжди. Всі побачили, що жадного інтернаціоналізму нема й не буде. Отже, можна лише служити якійсь нації, або чужій московській, або своїй — Україні. І коли ми несемо ідею українського націоналізму на свої землі, не сміє бути ні одного порожнього слова. Кожне гасло має вростати в нашу землю, а не замічувати її порожньою лускою. Коли говоримо про національну спільноту, мусимо її відчувати. Так, як тепер, понад усе мусимо відчувати нерозривний зв'язок крові — братерство в народі.

Не солодкі, нездійснювані обітницї, а суворе підпорядкування себе безсмертним і невмолимим вимогам нації — дозволить їй стати перед світом у весь свій потужний зріст!

ПРАПОРИ ДУХА.

Зрушилося з місця і починає валитися все. Валиться старий світ, падають мури міст і зотлілими ганчірками засипаються ненависні червоні прапори. А рядом з ними розсипаються усі ворожі нам закони і чужі накинуті нам форми, над якими ті прапори маяли. Все нове, все інше! Брами єдині, що донедавна були відчинені, назавжди завалені тяжким камінням власних розбитих мурів. Тими дорогами, до яких вони проводили, вже слава Богу, не йти нам ніколи. Слава Богу, бо всі ті шляхи, скільки їх було, провадили до одного Риму, до темної прірви, виритої ворожою московською рукою, на дно якої мала впасти українська нація. І що найстрашніше — спадаючи, покалічити і забруднити до непізнання своє духове обличчя.

Але від подиху буревійного вітру, тріснули, розчинилися інші брами і хвіртки, що стільки літ були замкнені на сто замків, за порушення яких завжди чекало одно й те саме: куля в чоло чи мандрівка в небажану далечинь. Та ось тепер багато з тих заборонених дверей відчиняється і закликає на нові, інші шляхи. Та, як це не дивно, знову перед кожним ходом чекає на нас небезпека. Небезпека вже не у вигляді чужої кулі чи ворожої руки, але відшттовхне тебе у закуток, далекий від твоєї мети, — лише велика небезпека від власного фальшивого кроку, який у мить розгубленості може скерувати на шлях інший, але теж чужий і ворожий для нашої нації.

Бо річ зрозуміла, що найлегше можна дістатися на ті нові дороги, які найближче лежать від старих. На дороги, де не треба зупинятися перед брамою, а можна ввійти відразу, зі всіми старими речами, лише поміченими новими, жовто-блакитними нитками. І зі старою азійською, тріскучою зброєю, перебраною з рук Москви, лише скерованою тепер проти неї самої. Але тим шляхом ми дійдемо туди ж, звідки вийшли. Треба за всяку ціну обминати ті широкі, розкриті двері і шукати правдивої великої брами, над якою віють непідроблені, неперелицьовані прапори нашого духа і яка реде на широкий шлях відродження нашої

нації. Так, увійти до неї не легко. Перед нею треба обов'язково затриматися і скинути все, чим обдарувала нас московська рука. Перед нею треба віднайти, одягнути свій власний, не з московського плеча одяг і взяти в руки свою, зовсім іншу міцну і шляхетну зброю. Але не жаліймо того, що нам треба буде скинути! Ми не сміємо мати в жадній ділянці, а тим більше в ділянці духової творчості нічого, що б нам нагадувало підозрілі речі советського виробу. Бо це ж були будинки, які розліталися ще перед тим, як були добудовані. Одяги, де рукави були різної довжини, жіночні торбинки зі замками, які тріщали, як найбільші гармати. Все це була чужа бездарна творчість, яку накинула нам чужа рука не лише на щоденне життя, а, що далеко страшніше, і в мистецтво, і яку ми мусимо за всяку ціну відкинути якнайскорше. Бо завданням нашого мистецтва є віднайдіння не розплесканої пересічності, а правдивих глибин і висот української духовості і створення для них стрункої й незнищимої форми, яка б не нагадувала будинку, що може кожної хвилини завалитися.

Для цього треба обминати все, чим останні роки мусіла жити українська творчість під Советами. Треба собі виразно усвідомити, що українське націоналістичне мистецтво ніколи не було й не сміє бути лише агіткою, хоча б і зверненою тепер проти нашого найбільшого ворога — Москви. Наше мистецтво не сміє користатися цими дешевими, оклепаними трафаретами, які залишила йому в спадщину настирлива Москва. Українське мистецтво не сміє бути тією м'яккою, але «передовою» жінкою з творів Хвильового, що замість царського портрета вішає на те саме місце, в тій самій рампі портрет Троцького, а пізніше — Сталіна. Ні, воно мусить на різні цінності визначати і різні місця. Воно мусить завжди пам'ятати, що навіть найбільш блискуча агітаційна промова, виголошена промовцем перед масами, може не мати ніякої цінності, як літературний твір, що найбільш пекучі справи нашого життя, подані в їх сухій формі, належать до хроніки, а не до мистецтва. А найяскравіший плякат є лише плякатом, а не образом. Українське мистецтво мусить собі яскраво усвідомити, що є багато речей і справ, потрібних нашій нації, але якими має займатися наука, пропаганда, навіть поліція, але ні в якому разі мистецтво. Бо українське націоналістичне мистецтво, зокрема література, не є безплідним мистецт-

вом, але в кожному разі також не приземною московською агіткою, виверненою лише на другий бік. Завданням українського націоналістичного мистецтва є виведення всіх тих цінностей, які б скріплювали, а не розслаблювали душу нації, як це робило мистецтво, накинута нам згори. Воно має відшукати всі ці великі почування, які намагався різними способами знищити наш ворог. Воно має дбати, щоб в душах нашого народу жило не голосне гавкання на ворога — лише глибока, непримирима і творча ненависть до нього. І не солодка розчуленість над самим собою, а велика й мужня любов до своєї нації, до свого минулого, до свого народу і до всього великого, і шляхетного, передусім до своїх героїв, яких так довго переслідував і замовчував ворог. Українське мистецтво має підхопити і піднести високо прапори тих героїв, прапори найліпшого вияву нашої національної духовості. Бо це мистецтво має велике і прекрасне завдання: виховувати не держиморд царської Москви і не тріскучих політруків большевицької Москви, лише сильних і твердих людей української нації, що вміють жити, творити і умирати для своєї батьківщини.

ОСТАННІЙ ЛИСТ ОЛЕНИ ТЕЛІГИ.

15. 1. 1942.

Шановний і Дорогий Пане . . . !

Нарешті маю okazji написати Вам листа, який передавби хоч трохи настроїв Києва, у якому ми з Вами так радісно починали працювати перед неповними 3-ма місяцями . . . Навіть тяжко собі уявити, що з того часу не минуло ще 3-х місяців і все вивернулось на другий бік, а люди також на другий бік вивернули своє відношення до нас.

Багато з тих, що просто адорували нас у ті, не дуже віддалені часи, коли ми ще були «знатними иностранцями» не вітаються при зустрічі, або говорять, що вони, таки з нами, а другі, які були менш настирливими приятелями — оточують власне тепер нас особливою пошаною і підтримкою. Як би тепер все змінилось знов — о, як би легко можна було зібрати собі відповідних людей!

Про події і настрої в редакції Ви будете мати докладні відомості від п. М. і Гайовича. Отже про це не буду писати. Але, дивна річ, всі ці події наразі не торкнулися Спілки. Перші ж збори по «зміні» пройшли у винятково прихильній атмосфері і одну людину, яка вилізла з закидами Управі (що до напрямку) — решта членів абсолютно закричала, а було всіх тих членів понад 40 душ.

Після тих зборів все іде нормальним шляхом. Маємо вже ідальню, умебльовання. До нашої спілки приєдналися вже фільмовці, як підсекція, з Н. на чолі. Літературний Клуб, який провадить Муз. розпочав свою діяльність, от же все йде полюдськи і оскільки справа спілки завалиться, то завинять в цьому «не так тії вороги, як добрії люди», передусім мій заступник, який думає скорше, як новий редактор «Слова», аніж як ми. Прикро це сконстантувати, але на жаль це так. Любов до Толстого і Пушкіна сидить у ньому далеко глибше, як любов до своєї Батьківщини.

Те, що ми не хилимо голови перед цими його богами, змушує його апробувати нову політику супроти нас.

Зате, мої співробітники з «Літаврів» — незмінні, як і багато інших. Я . . . засипає мене тепер дуже добрими віршами з присвятами і без присвят мені, але віршами наскрізь «нашими».

Багато членів не хоче тепер друкуватися тут, у «Новому Слові». Боже мій, який цікавий журнал можнаби видавати тепер в Празі, колиб я передавала звідси матеріял! Новий рік зустріли ми гучно в окремій кімнаті реставрації «Київ». Але мені було страшно сумно, що цей вимріяний Новий Рік у Києві, тай же у «Києві» був без Вас і навіть без другого «великого Олега». Ми ж стільки говорили про нього! Ми чекали на нього стільки літ! А всеж було багато тостів, багато віри в майбутнє і багато крику і танцю з присутньою — галасливою Ш.

І ось прийшов цей Новий Рік у Києві. Вітри віють без перестанку. Мороз такий, що всі ми ходимо, як святі Миколи, або снігові баби: волосся, вії, комір пальта, все робиться за хвилину білим! Замерзає вода у водопроводі, зі світлом і теплом все роблять експерименти: то включають, то виключають. Одним словом е рішуче все ті родзинки, які ми уявляли собі в зимовому житті в цьогорічному Києві. Пальта у нас всіх неймовірно легкі, а Ірлявський ходить у літньому. Коли ми йшли вчора в вечорі коло засніженого університету, самі білі і замерзлі так, що устами не можна було поворухнути, з холодного мешкання Спілки до холодного дому, я собі яскраво усвідомила, що та мить і для мене і для Ірлявського, і для . . . буде пам'ятатися, як символ того «найгіршого» в Києві, тим більше, що перед тим ми мали ще відповідну розмову з нашим заступником і бачили, як з його привітного обличчя «рубахи-парня» — вилазить ворог. Одним словом: «Сніг і вітри над моєю вітчизною».

Але за цими снігом і вітрами відчувається вже яскраве сонце і зелена весна. Це відчувається, що дня в різних розмовах у Спілці, в ідальні, в моїй хаті. Це відчувається в тих віршах і рефератах, що мені зносять до Спілки. В десятках запрошень до різних людей, що пропонують навіть жити в них тепер. А тому у нас всіх, навіть помимо всіх прикростей, помимо голоду що-дня, помимо навіть собачого холоду у всіх нас чудесний настрої і ми всі починає-

мося не лише психічно, але й фізично — цілком добре.
Шкодуємо, що немає тут з нами Вас, що взагалі нас тут не
більше, але гадаю, що і це знов колись буде.

Наразі вітаю щиро Вас і всіх Празьких знайомих.

Прошу написати мені листа з усіма Вашими новинами.

Привіт М. і Г.

Біографічні матеріали

К. ГРИДЕНЬ.

ОЛЕНА ТЕЛІГА (1907—1942).

(Матеріяли до життєпису).

Батько поетки, дуже видатний гідрограф, професор та інженер Іван Шовгенів (1874—1943), родом з Харківщини, викладав довгий час у Політехнічному Інституті в Петербурзі, після революції р. 1917 він повернувся на Україну, перейшов до Київського Політехнічного Інституту. У роках визвольних змагань перебував при Уряді Української Народної Республіки; разом з урядом блукав з Києва до Вінниці, Рівного, Кам'янця на Поділлі, Станіславова, Тарнова. У р. 1922 професор був запрошений на ректорство в Українській Господарській Академії в Подєбрадах — цьому еміграційному українському політехнічному інституті. Професор Шовгенів був видатним ученим у своїм фаху гідрографії та гідротехніки. Належали йому численні друковані праці, з яких назвемо лише останню — про водне господарство України, що її під фірмою Українського Наукового Інституту у Варшаві видав р. 1940 п. Дмитренко. Мешкаючи до р. 1917 у Петербурзі, а потім до р. 1922 чи навіть 1923 у Києві (разом з матір'ю та братом Сергієм) майбутня поетка, треба з деяких ознак це припускати, перебувала в середовищі якщо не російським, то зросійщеним або принаймні перебуваючим під чаром т. зв. російської культури. На прикладі рідного брата поетки, Сергія, можна було яскраво бачити наслідки такого відірвання від України, спочатку — перед 1917 — лише просторового, а потім духового.

Професор Олександр Лотоцький (1870—1939), що теж коло чверть століття перебував у Петербурзі перед р. 1917 у своїх спогадах «Сторінки минулого» докладно та яскраво згадує, яких зусиль треба було вживати, щоби його власні діти, живучи в такім багатім середовищі російської культури й так далеко від України залишилися українцями та як діти в численних українських родинах в Петербурзі не російщилися. До речі, слід зазначити, що перед р. 1917 далеко не в кожній українській інтелігентській родині дбали про українське виховання молоді. Родини, де дійсно всупереч усьому — російській державі і школі — провадилося українське виховання, були нечисленні й належали скорше до винятків. Згідно одній старо-Київській легенді, у рр. 1880-х, лише три родини з інтелігентської еліти в цьому місті виховували дітей українською мовою. Як більшість легенд і ця має ваду неточности. Поет-сатирик, Володимир Самійленко (1865—1926) у своїх спогадах («Нова Україна» Прага, 1923, Січень-лютий) точно визначає «аж» пять відомих йому визначних київських родин, що виховували у 80-тих роках минулого століття дітей в українській мові: в родині композитора Миколи Лисенка, поета Михайла Старицького, Христини Вовчихи (її чоловік, відомий етнолог Федір Вовк був на еміграції), Вовка-Кара-

чевського та Косачів. М. Славінський занотував, що в Лисенків та Старицьких це було тому, що діти самі цього хотіли, а в Косачів — тому, що цього хотіла пані Косачева, знана більше під її літературним ім'ям Олени Пчілки.

Отже, навіть у родині тодішнього лідера українства, проф. Володимира Антоновича, виховання дітей було не українське. Родиною керувала жінка історика — російська радикалка, а по друге професор, як антрополог, уважав, що українці й москалі так рижняться між собою, що навіть як би почали говорити однією мовою, то їх це ніяк не наблизить...

На далекій Кубані, як розповідав К. Безкровний, десь вже у 9000-тих роках в нечисленних свідомих українських інтелігентських родинах було навіть спільно в гуртку постановлено віддавати дітей до українських шкіл, але коли дійшло до виконання цієї постанови, то лише одинока родина Безкровних справді відіслала доньку й сина до Галичини (що тоді належала до Австрії й де існувало на підставі т. зв. угоди року 1890 між поляками й українцями щось 5 чи 6 гімназій з українською викладовою мовою). Навіть у родині сеньйора кубанських українців, Ерастова, загніздилася російщина. З усіх його дітей лише один наймолодший син, що на еміграції вчився саме в Подєбрідській Академії, лишився українцем, решта помосковичилася. Від Івана Кипріяна та Петляра, що як полонені з австрійської армії в рр. 1916—17 перебували в Новоросійську, довелося чути, як згідливо молоді Ерастови гукали з передпокою батькові, коли до нього приходили полонені чи просто місцеві українці: «Папа, папа, к тебе опять пришли твої українці». Старий Ерастов десь коло р. 1884 їздив від київського студентського гуртка до Женєви радитись з Драгомановим. Написав про це й свій арешт по повероті. Незвичайно добре з літературного боку написані спогади з часів його пізнішого арешту в київській луганівській тюрмі на поч. р. 1906. Цей зшиток р. 1919 дістався із збірок С. Єфремова до Кам'янця, де у першій половині р. 1920 кілька початкових розділів цих спогадів видрукувала місцева сс-єрівська газета «Наш Шлях». Під час відступу за Збруч в листопаді р. 1920 п. М. О-ович, що хотів у Відні чи деінде видрукувати ці спогади, загубив цей зошит. Уривок зі спогадів Ерастова побачив денне світло — в ювілейнім Збірнику на пошану Михайла Грушевського (Київ, 1926), де вони займають лише кілька сторінок, але це безперечно найталановитіші сторінки з дотеперішньої української літератури спогадів. Вони одразу відтворюють несамолюбне підсоння тогочасного руху довкола Драгоманова, цільно оточеного царською провокацією та охранкою. Ця друга редакція спогадів Ерастова своєю напруженою динамікою нагадувала хіба кращі сторінки Бальзака, перша редакція була скорше в стриманостисловому стилі Меріме... Року 1917 цей самий старий Ерастов головував в Києві на Українським Національним Конгресі, який дав почин до створення Української Центральної Ради. Молодший син його, по скінченні Академії в Подєбрідках до р. 1938 довгий час займався приватним навчанням у Мукачеві.

По приїзді родини Шовгенових до батька на еміграцію в Чехо-словаччину Олена перебувала переважно в Подєбрідках в товаристві близьких до Академії осіб — професорів й студентів. Крім

того в Подєбрідках мешкало й чимало студенток та студентів празького українського Педагогічного Інституту, які мали можливість щодня залізницею доїздити до Праги й ввечері вертатись звідти. Було б не зайвим ознайомитись з життям цього оригінального середовища, в якому минуло кілька років життя поетки.

Перші місяці по переїзді до Чехії родина Шовгенових перебувала в літній відпочинковій місцевості Черношіце під Прагою. Тут з панною Оленою познайомився молодий українець Василь Куриленко і, помітивши в ній поетичну іскру, старався її навести до українства. Василь Куриленко (прибл. дата нар. 1904 † 1941) був незвичайно талановитий, як актор-аматор, зокрема в гоголівським репертуарі. Був також дуже веселою та жвавою вдачею, дотепний, спостережливий, добре очитаний та орієнтований, в поточній літературі зокрема. Пізніше, в тридцятих роках, під час його перебування й діяльності на Закарпатті (1931—1939) в Мукачеві його вроджений гумористичний хист знайшов собі пристосовання у численних фейлетонах, уміщуваних у місцевій українській пресі. Спочатку в щупленькім нерегулярнім місячнику мукачівської «Прогресу», «Світло», потім в аграрницькій тижневій «Землі і Волі», в «Учительському Голосі», навіть одного разу в ужгородським «Українським Слові» — під найріжноманітнішими псевдонімами — Кейленк Віллі найчастіше, Старий Кінь, Параска зпід Соломяної стріхи. Головна тема фейлетонів — осміювання місцевого «тунайшо-мадяронського русотяпства». На жаль, Кейленк Віллі не вірив у свій талант (хороба Славінського), а тому фейлетони ці при всій своїй тодішній гострій актуальності та дотепності не мали в собі літературної трівки. Одного разу підпис Кейленка Віллі промайнув навіть на сторінках «Краківських Вістей» на початку р. 1940, але тема фейлетону була небезпечна як на нові часи й обставини і більше його фейлетонів там вже не появилось. Незабаром і сам меткий та жвавий Василь вмер десь на Холмщині від невідлучної своєї хвороби — сухот. Василь протягом довгих років провадив інтенсивне листування з своєю колишньою ученицею, що йому, мабуть по смерті від сухот коло р. 1933 його першої нареченої Марусі Тимканичівни, учительки з Закарпаття, присвятила вірш «Життя» (Ол. Теліга «Душа на сторожі», с. 25), який починається такими рядками:

**Зловіщий брязкіт, днів що б'ються на кавалки
І жах ночей, що затискають плач,
Ти зражений життям, яке любив так палко,
Відчуй найглибше, але все пробач.**

Тимканичівна завітала одного разу, мабуть це було на Великодні Свята р. 1931 до Подєбрід. Висока, не дуже гарна, з обличчям, яке свідчило про незломну волю. Коли вона вмирала, то не пустила до себе своїх близьких кривних, яким заборонила навіть бути на своїх похоронах. Вони бо дуже гнівалися на себе. Не знаю напевно, з яких саме причин, але не виключене, що з національних — молодим національно свідомим закарпатцям дуже часто доводилося зазнавати ворожнечі з боку національно несвідомих батьків, в деяких випадках, це доводило до незвичайно гострих конфліктів.

Українству на перших порах доводилося на Закарпатті, з великими труднощами здобувати собі місце по упадку Австро-Угорщини в р. 1918. Старшому поколінню, звиклому до фальшивого блиску когутячих хвостів на шапках королівських жандармів, ніяк не imponувало демократичне народництво українства. Одне коротке речення старої Закарпатянки блискавично освітлює цю психологічну ситуацію. Вдова по священникові Фенцикові, що наприкінці XIX ст. видавав на Закарпатті при таємній підтримці російського уряду російську газету «Листок» сказала одного разу — з досадою та смутком — проф. Бірчакові, що в р. 1920 мешкав в Ужгороді в родині Фенциків: «Не думали ми, що ви прийдете до нас з торбами» (Скорше вони сподівалися побачити наш прихід у сивій й гуркоті зброї. Прихід же емігрантів з України по р. 1920 «з торбами» був для людей недемократичних звичок та поглядів справді мало imponуючим).

Маруся Тимканичівна лишила по собі кілька дрібних оповідань з місцевого шкільного побуту та більшу повість. Дрібні оповідання різночасово були надруковані на аржі-скромних сторінках «Світла», а велика повість, що не була ще належно підготована до друку ~~мають~~ загинула ще підчас малярської інвазії 1939, коли королівське військо завзято палило, нищило українські книжки та рукописи. Але навіть ті 2—3 малі надруковані її оповідання свідчили про безперечний письменницький хист. Характеризація дієвих осіб була оригінальна, яскрава та стисла, побут гірських околиць був окреслений мальовничо й образно, хоч сама авторка, здається, була з типово-рівнинної околиці Севлюша.

Щоби скінчити з Василем Куриленком, який відогравав безперечно видатну роль в наверненні пані Олени до українства, слід навести одну деталь, що яскраво свідчить про його невсипучу діяльність. Коли восени р. 1936 одного разу чеська поліція зробила була обшук та арештувала Василя, в нього на помешканні знайшли поточні справи й листування мало не всіх українських організацій — мукачівської «Просвіти», цілої Закарпатської «Учительської Громади», редакцій «Світла» та «Учительського Голосу» й ще якихось. Він був усюди незмінним секретарем...

Протягом довшого часу, починаючи з Наріжного (автора «Бурсака») та Гоголя українці втратили чимало літературних сил, що переходили до москалів. Що правда ці перші названі нами ще навіть не зовсім забули українську мову й не здолали як слід завоювати московську, й лишилися письменниками напівукраїнськими. Але пізніше стало гірше. Що правда, по Гоголеві вже ніхто з українців не здобувся на першорядне місце, але, напр., як москалям бракує гумористичного хисту, всі їх гумористи в літературі були або українці (Аверченко, Зоценко) або принаймні з України (Тэффі-Лозвіцкая, Чехов). Наприкінці XIX й поч. XX ст. в російській поезії визначилося троє жінок з України Мірра Лохвіцкая-Жібер, Ада Чумаченко, що у віршах співувала майже виключно тугу по залишеній Україні та найбільше тепер з них znana киевлянка Анна Ахматова-Госенко. Навіть значно міцніші поляки втратили чимало своїх сил на користь московської літератури. Не згадуючи вже за нащадків давно осілих на Московщині родин як Грібоедов

(Гржібовскі), Баратинський, Бунін (давніше Буніковскі). Слід згадати кількох видатних письменників з ополчених українців, як В. Короленко та Єронім Єсінський, нарешті таких, як Вересаєв (Смідович) та Каз. Баранцевич.

Особливо значно підвищилась притяжливність російської літератури й зокрема поезії за доби літературних осягів символізму та акмеїзму, себ-то в прр. 1906—17. Ахматову було саме тоді завербовано до камерної поезії північних сусідів...

Революція 1917 року сама по собі не могла дати одразу ефекту на літературнім фронті. Лише така подія, як поява р. 1918 «Скорбної матери» та «Соняшних Клярнетів» Павла Тичини стала першорядною подією для обмосковлюваного українського літературного зокрема поетичного молодого покоління. Хоч Тичина був лише майстерним препаратом екстрактів з Олеся, Вороного й Філяньського, але «Соняшні Клярнети» вражали, більше того — до пригломшення захоплювали численну вже тоді позахutorянську верству поетів, призначених до добірної лектури творів петербурзьких (Вяч. Іванов, Анненській, Блок, Гумільов) та московських (Белий, Брюсов) метрів цеху поезії. З появою «Клярнетів» українська поезія блискавично — раптово вирівняла фронт.

Проте не для всіх зачарованих петербурзьким акмеїзмом було досить появи самотніх «Клярнетів». Брат пані Олени, Сергій, аж року 1926 був проголошений появою манесенької збірки Юрія Липи «Світлість». Він кілька соняшних літніх днів мов зачарований блукав галями й луками мелянхолійно-рівнинних околиць Подєбрад, із рядками з «Світлості» на устах. Особливо ж цими:

**Печаллю днів не заворожу
І не для мене ця печаль,
Коли я флоту днів ворожу
Вітаю викликом: «Причаль».**

Сергій переконано й неначе навіть щасливо твердив з ріщучим помахом руки: «Ця збірка примирила мене з українською культурою», й написав довгого листа авторові, в якому старанно розкривав красу будови таких, а таких місць його творів з цієї збірки. До речі, в українській критиці «Світлість» спочатку зустріло повне незрозуміння. Автор її сам писав зчайомим, що має повну туку негативних рецензій, перегляд яких його в прикрі хвилини дуже розважає. Навіть по кількох роках, діставши вперше «Світлість» до рук, Ольжич, недбало переглянувши її, негайно ж її загубив у великим літературнім архіві Олеся, де таку книжку — колібри неможливо було віднайти. Лише ще через рік-два, проглянувши інший примірник «Світлості» Ольжич замріяно сказав з звичайним для нього ляконізмом: «Яка простора книга» і в його золотих недовирахо-очах промайнули для нього незвичайно солодкі іскри... Найосновнішою особливою рисою цієї першої збірки Липи — є гордовита й цілковита суверенність поета, що проступає мало не в кожній окремій речі. Взяти хочби й завершуючу, кінцеву:

**Крізь злотний спів монастиря
Минає пристраснее літо**

**І неба синього зоря
В мені закохана укрита,
В сліпучій мудрості доріг
Мене стрічають сонні міти
Про дні, що йдуть, що я не встиг
Ще сміючися покорити.**

В Подєбрадах тоді перебував Максим Грива (Загривний, 1893 † 1931), повстанець з Чернігівщини, тоді студент празького українського Пед. Інституту ім. Драгоманова. Грива зрідка писав вірші, дуже дбайливо оброблені. Одна його прозова річ (як що не одинока), надрукована спочатку в подєбрадській «Нашій Громаді», щомісячним літографованим журналі Української Академічної Громади при Академії, була по кількох роках передрукована в перемиськім «Українським Голосі», а потім ще раз десь. Була це майстерно написана річ у легендарно-казковому стилі й навіть називалася просто «Казка».

Грива інколи обмінювався віршовими присвятами з пані Оленою, одна з них була вже кілька років по його передчасній смерті коло року 1938 видрукована у Львівськiм «Вістнику». Це був справді гарний формою та глибокий думкою вірш, якого на жаль зовсім не пригадую, як зрештою не можу пригадати інших його друкoваних речей нічого, крім його «Хто ми», писану коло р. 1932.

**Нас питають, якого ми роду,
І для кого торуєм шляхи.
Та ж то ми на щиті Царгороду
Залишили й до-нині цвяхи.
Таж це наша долоня шершава
Так стискала залізо меча,
Що дрижала зухвала Варшава
І султан мимоволі мовчав.
Ми водили в Москву Сігізмунда,
А в Варшаву боярську рать,
Ми карали Росію за Суздаль,
За Москву іще будем карать.
Ще збудеться паки і паки
Немезида помститься ще раз
Стане степ українцеві татом
За коронне місто — яри.**

Ще з якоїсь іншої гривиної речі пригадую одну кінцеву строфу:

**Ви нас мало, погано затуркали,
Ви не знали, нащадки хозар.
Що в нас в жилах пожежі Батуряна,
Що там Умань і Крути й Базар.**

Це мало б бути закінчення якоїсь його присвяти москалям. Як бачимо, педагогічний інститут ім. Драгоманова не міг би похвалитися особливим впливом своїм та ідеї свого протектора на Максима Гриву.

У ті роки (початок 1920-тих), як загалом на еміграції, принаймні в Чехії, відносини між українцями та північними сусідами були не якнайліпші — наслідок цілком природний всіх подій від р. 1917 починаючи. Щоб не надто поширювати цю тему слід згадати хоч би ряд рейдів московських (червоних та білих) на Україну — Муравьова, Антонова, Денікіна-Бредова й ін., наслідком яких Україна була знову поневолена.

До самих Подєбрад, знаних своїми джерелами води проти хороб серця тоді вчащали чи перебували й визначні російські письменники (здебільшого з українських перекинчиків — Немирович-Данченко, Аркадій Аверченко, до якого одного разу Чирський «щоб налякати» привів був на Різдво колядників). Тоді ж, р. 1923 чи 1924, берлінський кадетсько-банкірський щоденник: «Руль» писав, що у Подєбрадах «українські студенти на улицах демонстративно розгаваривають по українські». Отож Грива мав на що реагувати... Це був ніби виключно його фах. Інші поети «не реагували».

Крім цього пригадую ще дві строфи з жартівливого віршу Гриви, навіяного літніми подєбрадськими зустрічами на пляжі, теж з першої половини 20-х років:

**Обережно панси важу:
Пляне чи пройде?
По осяяному пляжу
Мрійна панна йде.
Подивилась русокоса
Трохи скоса на мене
Бачу, хоче «втерти носа».
(Може, буря промине?)**

В Гриві цікавим було сполучення традиційних українських козацькоселянських особливостей з дуже виробленим та загострено-витонченим літературним смаком. На жаль, писав від рідко й мало. До того сухоти його підточували нещадимо.

Одного разу десь влітку р. 1925 чи 26 в українській студентській ідальні в замку короля Юрія з Подєбрад я побачив Гриву, що з осередженим виразом обличчя щось час до часу вносив олівцем своїм дрібним чітким письмом до розгорненого зошиту. На мое машинальне запитання «що поробляєте» він з усмішкою відповів: «Та ось пані Олена викликала мене на поетичний турнір»... Пані Олена (О. Шовгенівна дуже хутко по приїзді до Подєбрад взяла шлюб з молодим українцем з Кубані, Михайлом Телігою, тоді студентом Академії, визначним бандуристом, що загинув з нею разом року 1942 у Києві) сиділа оподалік за сумезним столом із виразом пильної учениці, що пише іспитову писемну працю й зрідка, відриваючи очі від свого зошитку, кидала погляд на Гриву. Чи не цей самий тоді написаний в Замкові вірш Гриви був уміщений багато років по смерті поета у Львівському «Вістникові» р. 1938?

У ті перші роки існування Академії в Подєбрадах (1922—24) у цьому місті перебував Юрій Дараган (1893 † 16. 3. 1926), автор збірки «Сагайдак» та поеми про Мазепу, цього старанно занедбаного українськими поетами (принаймні XIX століття) героя української істо-

рії — та світової поезії. (Це ж маючи на увазі саме Мазепу писав знаний польський публіцист Мацкович-Цат у своїм віленському «Слові» з приводу появи історичного роману «Козаки в Московії» Юрія Липи, що не так то легко кожному потрапити до світової літератури, бо навіть така бундючна та амбітна особа, як польський шляхтич, даремно вичікує століттями в передпокою світової літератури, але ж його туди не пускають, в той час як його суперник український козак, не питаючися козацьким звичаєм жадного дозволу, давно перескочив на шаленім коні за браму світової літератури й від того часу безупинно в ній гарцює...).

Юрій Дараган тоді ж намагався якось впорядкувати місцеве празьке й подебрадське літературне життя, улаштувати літературні виступи, реферати, зустрічі літератів... Високий, стрункий, худорлявий, догораючий від сухот, поет «з екстатичним профілем грузина (мати Дарагана була грузинка) за виразом Є. Маланюка в посмертній згадці «Поет-лицар» («Студентський Вісник», орган Цесуса, Прага, березень 1926), він неначе поспішав використати останні місяці приреченого йому з милости польських концтаборів короткого земного існування. У таких маленьких Подебрадах він не міг бути непомітним, зокрема для таких до літературних інтересів причетних людей, як пані Олена. Син інженера — Юрій Дараган народився в Туркестані, середню школу кінчав десь на Північному Кавказі. На Україні перебував мабуть не часто й не подовго. Віршував спочатку в російській мові. Учасник перших же українських військових формацій, він перебував з Українською Армією всі її кращі й найгірші дні, аж нарешті по відступі за Збруч в листопаді 1920 опинився за польськими дротами в Щипйорні, а потім в Калішу, де наших інтернованих, колишніх союзників дбайливо виголюдували польські військові чинники. Авторів цих рядків довелося бути наочним свідком однієї дуже цікавої розмови на цю тему. Діялося це наприкінці літа, а може й осени 1920 в Станіславові в готелі «Варшава» (1919 цей готель звався «Одеса»). При мені тут зворушиливо зустрілися — колишній комендант якогось польського концтабора для українських полонених, винятково інтелігентний, комунікативний, експансивний та добросердечно-привітний чорнявий польський майор чи підполковник, прізвисьце якого я на жаль забув, та його колишній в'язень, тоді вже цивільний урядовець нашого міністерства народного господарства Вдовенко чи Вдовиченко, автор кількох збірок поезій у традиційно-хуторянському стилі. Цей Польський старшина при мені згадував, як «всехполяци» (себто націонал-демократичні з'їд під прапором Романа Дмовського) як він висловлювався, референти військового міністерства у Варшаві виголюдували українців, інтернованих по таборах у Польщі у рр. 1918—1920, як українці вмирили від голодного та інших тифів, розповідав також як йому доводилося їздити до Варшави щоби добитися поліпшення долі своїх задротян, і як з цього нічого не виходило. Скільки десятків тисяч інтернованих українців тоді загинуло по ріжних Бубновах, Берестях, Гелях і т. д.

Серед невеликої поетичної спадщини Юрія Дарагана є вірш:

З «ЛІТОПІСУ ДНІВ БІЖУЧИХ»

**Бисть тишина в Щипйорні у шпиталі.
Бисть тишина і тіні-козаки,
Що від сухот мовчазними вмирили...
Бисть тишина безмірної тоски.**

**Рік двадцять перший — мовчазний одчай.
В бараках вогко, цвілі корки хліба
І напів-теплий з захарином чай.**

**Ми знали, що потай улюблений військами
Отаман виїхав надовго, назавжди**

**Хто це робив? Пригадуєш — не знаєш,
Чи Гуня? Чи Павлюк? Чи Гордієнко Кість?
Стояв олуплений, трагічний Каліш.
Ридав Норд-Вост і Нічесоже бисть.**

Образ змальований Дараганом у цьому вірші роками несло у спогадах напевно яких 75% подебрадських студентів, що ще так недавно самі перебували за дротами Щипйорна та Каліша...

Цікаве, що трагічний Каліш Дарагана знаходить, мабуть, не випадково відгук у пізніших віршах О. Теліги. Більше того — наводимо одну строфу з Теліги:

**Там за лісами неспокійно спить
В боях ранений, мій трагічний Київ
Та біля мене не лише блакить —
Сліпуче сяйво — розхилє віі.**

В однім другім рядку цієї строфи аж дві, ніби, ремінісценції з Дарагана:

«Як князь ранений, день схилився на Захід» — «Трагічний Каліш», Дарагана.

Юрія Дарагана тепер так ґрунтовно призабули і, здається, нема надій на те, щоб скоро пригадали, а тому варто прочитати деякі маловідомі уривки з його, так рано, обірваних пісень, тим більше, що інколи вони ввижаються наче чорнетками чи мотивами до деяких строф Теліги.

Ось уривки з його «Сну», де український козак вночі чвалує на Київ — теж варіант теми «Повороту»:

**Йому Дніпро і Шлях Чумацький сниться
І київських церков хвилястий ряд...
На стомленім коні казковий лицар
Чвалує ніччю у незнаний край.**

**Кінь вороний став раптом на дуби
Кінь вороний вертатися не хоче,
І шлях Чумацький пиллом золотим
Засліплює верхівникові очі.**

А от ще уривки мало відомого «баталістичного» віршу Дарагана пізньої доби:

Зорі злякано дивились в очі близькому
Дневі, що займався вже в бою...
Ніби очі на малюнках Котарбінського...
Ніби краплі плинного вогню...

Це ж до нього у завоях мли в вечорі
Сумно кликали нічні птахи,
Ніби віщували в смутних реченнях
Непоправність хиб.

Текстуальної наближеності до творів Теліги тут безперечно немає, натомість є вражаюча подібність, завдяки нервовій плястичності цих яскравих рядків...

Другий незабутній образ останніх днів кампанії 1920 р. ще на полях України — що невідступно стояв перед очима учасників тих походів, що тепер по польських дротах намагався вчитися в Подєбрадах, накреслив Маланюк у тих самих Подєбрадах і тоді вже — коло 1925 р.:

А осінь глуха і зимна
Стіною туману йшла
Лиш епоха пекуча й далека
Ще дзичала крізь ню як стріла.

Розтремтілі простори гойдались
І хилилися кроком у такт
І летіла горбата далеч
Від хреста і до хреста.

Там, де Захід зіяв як брама
До відвічних прабатьківщин
Над непімщеними полями
Ще гремів наш Залізний чин.

В іншому вірші Маланюк тієї самої подєбрадської доби, що зветься «Еміграція», Можна вбачати підложжя з якого пізніше розгорнувся «Поворот» Олени Теліги:

Несу отут страшний свій іспит
І знаю, що життя мине.
І мати, сидячи на призьбі
Вже не пригадують мене.

Давно Євгена поминає
За упокой старенький піп.
За весною весна минає
Під западне зітхання літ.

Все далі висиха Синтоха
Й линя її весела синь,
А вітер заголосить глухо
І пролітає в далечинь.

Чорні стріха під дощами,
Вже й хата стала нетрівка,
І мати слухають ночами
Бронхитне гавкання Бровка.

*
* * *

Те саме хочеться сказати й про деякі вірші Л. Мосендза з тих самих подєбрадських початків:

Як хочеться молитися часом
Тому, хто вибачливий і ласкавий:
«Неприведи загинути рабом
Чужої ласки і чужої справи».

«Не приведи загинути мені
На чужині під чужинецьким дахом,
Дай ще хоч раз пройтися по межі
Старим закуреним подільським шляхом».

Далі не пригадую строфи в цьому — поет згадує, як хочеться припасти до колін матері («припасти до колін: о, нене, неню, всміхнутися селу, вклонитись місту») — («наші села... приїдемо до свого міста» — «Поворот» — О. Теліги.) «та слухать спів під музику троїсту», і нарешті:

Як хочеться молитися часом
Тому, хто знає біль і знає... гану:
«Не приведи загинути рабом
На спраглих межах мого Ханаану».

Подєбрадський «еміграційний» сонет цього автора, що тоді готував нашу поетку до матуральних іспитів, віддає дуже точно коло настроїв перших еміграційних років, якими жила й пані Олена:

Ми кажемо: «гіркий хліб вигнання —
Високі сходи нам чужого дому».
Та скарги зміст сховався за утумо,
За байдужність буденного щодня.

Пожер палаючий перун вогня
Наш запал. Відгреміли реви грому
У глузу ніч ми по шляху старому
Блукаємо без цілі, навмання.

А час гукає: жертви, чину хоче
Сліпі й глухі не чують грому слів.
Де ж той співець, який би нам зумів

У душу вкласти гострий слух і очі
І, вивівши із пекла Алігері,
Підніс нас у стремлінь забуті сфери?

Творчість О. Теліги розвинулася на тлі цих «подебрадських днів» Ю. Дарагана, Л. Мосендза, М. Гриви, та, за крилатим висловом О. Ольжича — «досить зненавидженого українською (старшою, переважно, прим. К. Гр.) суспільністю, щоби ввійти в історію «української літератури» — Є. Маланюка*). Але, здається, що поруч з цими, подебрадськими коріннями, авторка «Душі на сторожі» відчувала найглибшу спорідненість з двома молодими поетами, що не залишили Батьківщини, з чернігівською дівкою — Марком Антіохом-Вороним нар. 1904, рік смерти нам незнаний, та Ладодою Могилянською — нечисленні вірші їх у рр. 1924—26 друкувалися по-цей бік «залізної завіси» у Львові, переважно на сторінках «Літературно-Наукового Вістника».

Слова з віршу Марка Антіоха «Молитва» — «сніг і вітри над мою отчизною» — знаходимо в останнім листі пані Олени з Києва, на мотив з Ладі:

Ти тільки випадковий подорожній
На запашнім завітчанім шляху

в О. Теліги знаходимо цілий триптих:

- I. Відпочинеш і підеш знову,
II. Догоряє, попеліє давнє щастя,
III. Ох, чому ж це серце б'ється молотом —

пані Олена часто цитувала рядки з Марка та Ладі зокрема ж згадувала два кінцеві рядки з однієї строфи Ладіного віршу — «Ніч самогубців»:

Гашіш, чи опій, шворка чи куля —
Всі несемо у житті талісман такий...
Що ж нам робити, як ми не забули
Днів легендарних смішної романтики.

Але поза цим частим цитуванням та епіграфами з цих поетів існує на наш погляд, глибший зв'язок творчості Теліги з творчістю цих двох чернігівських авторів. Доводити цього формально не беремось. Обмежимося, натомість, певними згадками про твори цих авторів, що давніше давно без сліду згинули в пащеці московського Мінотавра.

Марко-Антіох-Вороний, син відомого українського поета Миколи Вороного, того самого, що на тлі пацифістично-грушевсько-драго-

*) З криптонімової статті О. Ольжича про еміграційну українську та російську поезію в «Студентському Віснику» 1931 р.

манівських визерунків спромігся у січневім числі Київської «Української Хати» на пророчий сонет «1913» помилившись при цьому лише на один рік — помилка в хронології аж надто незначна, на жаль, не пригадуємо сонету в цілості. Починається рядками:

Дванадцять літ двадцятого століття
Минулося в безодню забуття
І рік тринадцятий немов якесь страхіття...

Словом, рік тринадцятий загрожує усіма бідами і навіть війною. Поет запитує «Може війна»? — Але на це гордо й непохитно відповідає наприкінці сонету:

Багато лих зазнала Україна
Та не скорилася і не скоритись їй.

Цей сонет доводиться згадувати по 35 роках з тим більшою вдячністю, що другий видатний лірик України, що тоді ж у рр. 1913 чи 1914 на сторінках ЛНВ Грушевського чи Антоновичівсько-Левинського соц.-демократичного київського місячника «Дзвона», умістивши каварняного вірша, де йому теж привиджується війна, безвільною та безжурною резигнацією обмежився цілком безборонною реплікою «Налий вина».

Найбільш знаним віршем Марка Антіоха стала його «Бондарівна»:

Ой не вітер то гуде над дахом,
Поринає в сиву далину,
Зграя гайвороння птах за птахом
Обминає Бондарівнину труву.

Ти лежи, лежи в труні сосновій,
Бондарівно, дівко молода,
Помутніла, потемніла з крові
У Дніпрі широкому уся вода.

Гей, на коні, та шаблі в долоні!
Тільки вітер пилом заміта...
У небесній грозівій опоні
Проступаєш тінь огненного хреста.

Пригадаймо ще Ігоря, що в липневій книзі ГНВ р. 1911 ставив таке цікаве питання:

Чим же ми, бліді нащадки
Час прославили свій грізний?
Що zostавим нашим внукам
Ми на спогад зворушний?!

Так само трохи пощастило й Антіохівій «Молитві» не забути:

Господи, в день Твого гніву неспинного,
Дай мені мужність і віру в небесне,

Дай чути в шепоті саду звіринного
Царство Ісусове Христовоскресне.

О, пам'ятаю, розкинувши косами,
Впала вона під рукою ворожою.
Вкрито її сніговими покосами...
Я усій расі звірячій загрожую!

Господи, дай мені силу помститися
За її душу — за синсокою!...
Господи, Боже, не можу молитися —
Царство її кров, борозною глибокою...

Господи, Господи...

Сніг і вітри над мою отчизною...
Боже, цю чашу розбою бездумного,
Дай мені взяти рукою залізною
Й пити з одчаю каменоломного.

Вірю, я, Боже, ватаги Богданові
Поруч з Тобою, у сонці архангелів.
Господи, в суду хвилину останнього
З них надішли мені смертного янгола.

Дотик його — і безодня відкриється,
І як дощем шепотить серафимами.
Там, перед світлим, благаючи, крилосом,
Очі її над огнями і димами...

Господи, Господи...

Вірю, мій Отче, в спокою державному
Мудро Ти судиш і мудро розмірюєш:
У життєвому потоці безправному
Кожного нагло питаєш: «Чи віруєш?»

Вірую, Господи, Вірую! Вірую!
Тілом усім перейнятим уявою!
Кожен увійде, хто ляже офірою
В царство пресвітлес, золотоголавес.

Господи, Господи...

О. ЖДАНОВИЧ.

НА ЗОВ КИСВА.

Олена Теліга, як поетка і як революціонерка, як людина взагалі й як жінка зокрема — це ціла епоха в українському житті. Змалювати явище після його закінчення, без історичної, чи часової перспективи незвичайно важко. Це рідко вдається навіть талантам. Як же ж важко це робити людині, що стояла близько до покійної героїні, людині, для якої Олена Теліга була цілим світом блискучим, високим, соняшним, як мрія. Чимсь, поза всю близькість недосяжним, чимсь неповторним, і таким рідким в теперішньому світі.

Шалена війна і жорстокі змагання з німецьким окупантом переорали до непізнання українську дійсність. Взагалі змінився світ. Надто прозаїчні будні, небувала важка боротьба за голе існування, роблять просто незрозумілим той стиль, який був властивий життю і цілій істоті Олени Теліги. І хоч її найвизначнішою прикметою була безпосередність, а з тим і простота, хоч вона при своїй духовій недосяжності була надзвичайно близька кожній нормальній людині — проте сьогодні часто здаватиметься незрозумілим те, що в ній було найцінніше: та духовна висота, та ідеальність, яка ушляхтнювала все довкола неї, та романтичність і блиск, те, що французи зветь «еспіт», що дало їй таке значення в українському житті, а що чекає ще стати темою студій, нарисів, повістей та інших творів науки та мистецтва.

В цьому короткому нарисі хотілось би подати кілька фактів і загальних рисів цієї великої, ще неоціненої постаті, як скромний вінок на могилу героя. Героя в тому значенні, як його розуміє великий Карляль — як формуючого чинника, як чинника, що кладе печать свого духа на свою добу і лишається провідним ідеалом для наступних поколінь.

РІД.

Коли ви глянете з київських горбів на лівий беріг Дніпра, то маєте враження, що відкрита перед вами сина далечинь українського степу повна запорозьких постатей. Ви маєте враження, що чуєте свист козацьких шабель, що змішавсь в одно зі свистом степового вітру. А коли наляже темін горобиної, грозової ночі — не знаєте чого скорше чекати: чи зловісного багнету блискавиці на оксамитно-чорному небі, чи блиску партизанських пострілів на далекому й важкому обрії.

Коли палить південне сонце, степ від сухости репається, але ані трохи не тратить своєї соковитости й буйности — тоді в прозорому повітрі, немов фата-моргана виривають міднолиці хлібороби, що з шаблею і списом ішли за плугом, завойовуючи цей степ, роз-

тинаючи петлю татарського аркана, що завжди загрожував відважним піонерам. Це Лівобережжя, де у віках боротьби однаково обичайним образом було роз'яснене сміхом обличчя, як і обличчя перекошене агонією, вихохало окрему расу піонерів, расу степових кортезів, незрівняну в своїх здібностях, завзяті, погорді небезпеки, витривалості й блискучій талановитості.

З роду такого піонера з околиць Слав'янська походив Іван Шовгенів, талановитий інженер, чи не найвизначніший український спеціаліст в питаннях гідротехніки, професор Київської політехніки, міністр Української Держави та Ректор Подєбрядської Академії.

Хлопець зі звичайної селянської родини, закінчивши з відзначенням середню школу, складає з відзначенням конкурсовий іспит до петербурзького Інституту шляхів сполучення, виходячи з нього, як один з найкращих інженерів, Невеликий зростом, але рухливий, енергійний, життєрадісний. Хто його бачив вже дідусем з хворим серцем і розвиненою астмою, ще й той мусів признати, що стільки енергії, життя і духових сил — має рідко який юнак. В ньому дійсно жила вся цілюща сила сонця українського степу.

Від цього батька й матері, що походила зі старої священичої родини з поораного ярами Поділля, народилась 21 липня 1907 року в Петербурзі Олена Шовгенівна.

ДИТИНСТВО.

Перші роки дитинства були справді радісні й безжурні. В обставинах заможного батьківського дому, в товаристві старших братів своїх, під опікою гувернантки, що вчила чужих мов, улюблениця батька — росла Олена Шовгенівна. Шолита виїзди чи то на Кавказ, чи то до Фінляндії, чи в Святі гори в Україні давали різноманітність вражень і розвивали дитячу уяву. Висококультурне середовище, в якому перебувала від малечку формувало її дух, в простоті, властивій українським родинним традиціям.

Проте, Олена Шовгенівна в дитячих своїх роках не була вихована зразовно по-українськи, лише по-російськи». Хоч її батьки й розмовляли між собою переважно по-українському, вона не була вихована, як українська дитина. Вона від гувернанток засвоїла бездоганний акцент у французькій, німецькій та московській мовах — чого її батьки, що покінчили російські високі школи, ніяк не могли досягнути й увесь час говорили по московськи з українською вимовою, а мати ще й з західньо-українською — але не говорила українською мовою. Весь час потім мала за це жаль до батьків. Але дитиною не знала нічого про свою українськість і ніби не відчувала браку цього.

Це була дуже здібна, винятково жива й амбітна дитина. В пізніші часи одним з найвеселіших її спогадів було оповідати, як п'ятирічною дівчинкою, будучи на якомусь дитячому пописі, в антракті втекла від мами й, вибравшись на сцену, продекламувала віршик, щоб не бути позаду тих, що пописувались і збирали оплески.

Світ казок і забав, а згодом школа абсорбувала її уяву і мозок, забирали час. Ученицею була доброю, хоч своєю рухливістю справляла багато клопоту вчителям і гувернанткам. Від малечку жадібно читала. В цьому знаходила заохоту й піддержку з боку братів і батьків, що й самі захоплювались однаково казкою про Фатіму, як і пригодами Капітана Геттераса, або Тома Соєра. В цьому культурному оточенні, в повному значенні цього слова, Олена Шовгенівна сама починає писати. Але її дитячі писання були лише дитячими вправами у віршуванні й поза технікою складання вірша, яку може досягнути нормально здібна дитина, нічим не відзначались і не виказували майбутнього таланту. Пізніше поетка охоче бавила себе й інших жартами зі своїх дитячих спроб.

Перед революцією 1917 року інженер Шовгенів стає професором Київської політехніки, а Олена Шовгенівна — ученицею гімназії Дучинської в Києві.

Там застав її 1917 рік, зовсім неприготованою на життя і вростання в український світ.

Батьки були українцями, але не виховували своїх дітей по-українськи. Тепер стають батьки автійними українцями, але на дітей, в цьому відношенні, не звертають уваги. Діти були заскочені революцією. Універсали, прапори, паради — все нове й небувале, незрозуміле. З українськими прапорами після вступу Муравйова у Київ зник батько, що як міністр евакуувався з урядом. З ним зник і старший брат, що полонений стихією української революції, раз глянувши на лави українського війська, що проходило зі співом «Запорожського Маршу», пішов до української армії. Мати говорила тепер з московським оточенням принципово по-українськи, але з дітьми далі по-московськи... Олена з молодшим братом обертались далі між товаришами по школі та забавах в парку Політехніки, але Київ для них був далі «російським» містом. Не розуміли в чому тут річ.

Одного дня, коли в Києві була українська влада, стався такий випадок: до дверей помешкання хтось застукав і коли мама відчинила, на порозі з'явилась постать висока, струнка, молода, але з дуже худим і вимученим обличчям. Всім стало ясно, що це один з тих, які повертаються з німецького полону. Він запитав — московською мовою: тут живуть українці? Відповідь — так! Незнайомий безсило опустився на крісло й почав плакати, крізь сльози оповідаючи: Три роки тому це було російське місто, а тепер українське. Я князь Трубецькой. Місяць тому я увійшов на територію Росії, але знахожу — Україну; деж Росія? Йому було пояснено, що «Росія» починається на північ від Курська.

Для малої Олени це була перша лекція про українську революцію. За нею прийшла і друга. На параді в честь союзу Української армії з денікінцями мама не пустила. Але коли незадовго після музики почувлись стріли, всі вибігли на вулицю. Від Хрещатика мчав кіннотчик. З пістолем в руці нагнувся над гривною коня, а за ним маяв чорний довгий шлик. На нього сипались питання — що таке?, що сталось?, — У відповідь він радісно вигукував: «Наконець опять бьом русских!»

Ця радість захопила Олену. Цей казковий лицар став втіленням краси і мрії. Став ідеалом, по якому треба було всіх міряти. І її дорогий батько й коханий брат серед тих, що тепер б'ють «руських», хоч і не знала тоді за що їх властиво бити. Але питання такі не довго мучать дітей. Діти мають більше «важніших» справ. В кожному разі й цей казковий лицар говорив по-«російськи».

Так пройшов рік 1919, 1920, 1921. Батько й старший брат вийшли на еміграцію. Мати лишилась без засобів до життя з двома підрутками й вічним переслідуванням советської влади: «Твой муж петлюровец!»

Приходять голод і злидні. Після дореволюційних достатків дому талановитого інженера, що завжди мав відповідальну й дуже добре платну працю — була це велика й жорстока зміна. Але до неї вже призвичаїлись всі. Київ голодував від 1917 року. І дім міністра української держави мало чим різнився від дому переслідуваної жінки петлюрівця. Тому та зміна пройшла майже непомітно. Замість проходів з гувернанткою, прийшли проходи на Євбаз міняти речі на хліб. Замість перфум і кокард у волоссі — прийшла нафта, щоб хоронитись від вошей і тифу. Замість гімназії — трудова школа. На місце виїздів на літо на Кавказ, чи в Святі гори — прийшли виїзди за місто по картоплю, та біганина, як післянець в тій чи іншій установі, щоб щось заробити.

Але дитячі роки мають ту добру сторону, що не мається змоги роздумувати й перейматись. Все береться легко, все приходить швидко й непомітно. Так, і в найважчих умовах живеться все-таки безжурно.

П'ЯТНАДЦЯТА ОСІНЬ.

**«Ти мала димний і сосновий смак,
Моя п'ятнадцята, прекрасна осінь» —**

писала Олена Теліга про часи, коли скінчилося її дитинство.

В сірих, гнітючих обставинах підсоветської дійсності виростало «дівчатко довгоноге» зовсім не советською дитиною. Воно не приймало науки, ані історичного, ані якого будь іншого матеріалізму. В роках голоду, злиднів, розкладу й деморалізації її ясно-карі, бездонні й проникливі очі дивились понад цим всім в далекі обрії іншого світу. Світу романтики, краси й чистоти. Брутальні пропозиції матросів продати себе замість старої суколки навіть не ображали дитини, вона в своїй дитячій наївності просто не розуміла про що ходить.

Але ось приходив час прощання з дитячим світом і час прозріння, щоб побачити дійсність. Ця дійсність ще не була для дитячої душі й мозку ясною. Взагалі, все ніби було прислонене важким й їдким димом большевицького пожарища. Але «довгоноге дівчатко» таки бачило, що приходить новий світ. Замість вигоди батьківського дому приходить тверда боротьба за існування. І ця твердість, ця жорстокість стає домінантою сучасності.

Парки переорані гранатами. Альтанки по городах Києва розсипаються — починається наступ заводу, що кує зброю для відродженого московського імперіялізму. Компартія торощить все, що пахне людиною, що хоче бути собою а не безвольним колісцатком машини державного капіталізму. Варварське ГПУ розчавлює все, що не хоче прийняти (і то «з переконання!») офіційно приписаних поглядів і вірувань, опертих на матеріалізм і потреби змодернізованої та удосконаленої тюрми народів. Людина мусить стати роботом. Богом-Отцем — компартія. Богом-Сином — машина. А над розложеним і кинутим в хаос маразму світом ширятиме, як Дух святий — кривавий кондор у постаті начальника ГПУ.

Люди мають лобити за «рефлексологією». Мистецтво має показати на місце «перестарілої» душі, чи «зайвої» краси завод і електричну лампочку та давати не проблеми, не вічні правди, а поради й заохоту до виконання і перевиконання норм.

Такою була зназовні дійсність, на яку гляділи очі підростаючої поетки.

Вона не знала досі скільки загинуло людей в боротьбі з цим молохом. Не знала, як задихався Марко Антіох, що не вмів собі уявити світу без Бога. Не чула розпачливого крику зламаної душі поетки краси Ладі Могилянської: «Щож нам робити, як ми не забули днів легендарних смішної романтики»...

Не чула й не знала. Але людина й кров непокоримих лицарів степового українського Техасу — були в ній сильніші за систему, що хотіла згвалтувати її душу. Душа її розвивається своїм власним шляхом. І живе вона серед сіро-понури дійсності — у своєму власному внутрішньому світі. У тому світі — хоч навколо ідкий дим пожарищ, виття шакалів — світить сонце. Сонце переможного життя і тремтить живичний запах свіжого чистого повітря соснового лісу.

Підростаюча дитина живе в чистоті, в романтиці надій і мріях про щастя. «Дівчатко довгоноге», як всі дівчата всього світу, мріє не про приписане таке чи інше досягнення, а про першу любов, про мужні очі лицаря. І в цих мріях у п'ятнадцяту осінь свого життя чула майбутня поетка, як її дитячі дні «втікають швидко, як малі ягната». Але дивно: доганяти їх не хочеться. Приходить щось нове, незнане, цікавіше.

**Немов рослина в соняшнім вікні,
Яка неждано вигнулась стрільчато —
Я відчувала стрункість власних ніг
І гнучкість рук, що хочуть взяти щастя.**

Незнана радість і незнаний сум...

Та радість була більша від суму.

**Там за лісами неспокійно спить
В боях ранений, мій трагічний Київ,
Та біля мене не лише блакить —
Сліпуче сяйво — розкиляє віі.**

Так з дитини народилась дівчина. Але це ще не було народження жінки, ані українки. Це ще не була любов, лише передчуття любови. Любови серця, любови до Києва, як серця України.

ПЕРЕЛОМ.

Дальше існування родини «петлюрівця» в системі «найсвобіднішої в світі країни» — було неможливе. Мати рішає перебиратись з дітьми за-кордон, до батька.

Доїхали потягом до Вінниці — тут контролю, куди, чого, за чим, до кого, звідки, папери, посвідки і т. д. — врешті арешт. Викрутившись з арешту, рішають далі пробиратись пішки, бічними дорогами, селами до знайомих та рідних в Кам'янці Подільському. Може допоможуть в переході кордону.

Тринадцятилітнє дівчатко цієї весни 1923 року вперше глянуло відкритими очима на Україну, на українське село. Вперше повними молодими грудьми вдихнуло запах землі. Була прекрасна українська весна. Над хвилястими нивами Поділля в бездонній блакиті неба співало радісне сонце. Високо, високо, здавалось поруч сонця, дзвенів жайворонок. Земля пахла материнськими грудьми й парувала весняним своїм потом після зимової простуди.

Це була справжня — Вона Земля. Вона Україна. З усім своїм чаром і красою. Дівчина, що народилась і зросла у великому місті, нічого не знала про село. Україна взагалі була далека для неї. Але раптом, тут серед дзвеніння жайворонка, в мерехтінні сонячної далечині — почулось дзвеніння підкови й майнув вершинок з чорним шликком, що мчав від Хрещатику з пістолею в руці й гукав: «Наконець опять бьом русских». Це ж звідти він прийшов був і певно під її темним покривалом спочиває по важких боях.

І промайнуло сумне обличчя князя Трубецького, що зі сльозами в очах казав: «тепер скрізь тут українці». Так, тут скрізь замість малоросіян — українці. Це була весна 1917 року, що пробудивши землю до нового життя, пробудила тієї весни і нарід український до нового життя. Україна стала дійсністю.

Тут, серед піль Поділля, в сяйві весняного сонця голос землі промовив до Олени Шовгенівни, як колись голос Божий до Савла, що не знав Божої Правди, і зробив його найбільшим борцем за Христа. Так тут «дівчатко довгоноге» відчуло свою землю, пережило свою першу, незабутню, вимріяну любов.

Кожне щастя зв'язане з болем. Тут же, пізнавши свою землю, треба було з нею працятись, її залишати. Залишати, щоб блукати по світі, одержимою любов'ю до неї, мріяти про поворот. Боротись за нього. Гнала від себе сум прощання. Далі, далі. Вперед, на захід, туди де батько, де брат, що пішли під пропорами боротьби за цю прекрасну землю.

Ніч переходу була по-літньому парна й як земля подільська — чорна. Проте большевицькі пограничники були чуйні, як пси. При самих дротах почулось «стой!» і посипались стріли. Не страхом зареагувала на стріли майбутня поетка відваги, а напруженням нервів і оп'янінням, яке дає боротьба. В темноті упала на дротяні

загорожі. З покалічених ніг стікала кров на український чорнозем. Як перший символ їхнього взаємного пізнання й майбутньої нерозривності.

В польському Тарнові застала батька й центр еміграційної України.

Україна — що це й яка вона? Яке моє місце в ній? Яке її відношення до мене? Чому Ти Батьку, нічого не казав мені про неї, хоч сам пішов її будувати й брата мого взяв боротись за неї?

Ці питання ставила Олена Шовгенівна собі й батькові. Батьку відповідав щасливим усміхом очей і словами: «Тут Україну кожен носить в серці таку, яку собі викохав, яку собі виборов у важких змаганнях зі світом і собою. І ти її знайдеш сама. Це буде важче, але зате любитимеш її більше, бо це буде дійсно твоєю».

Поклик української землі в нивах Поділля пробудив в Олени Шовгенівни любов до землі її предків. Але земля це ще не Україна. Там вона пізнала й українське село з його красою, привітністю, його завзяттям. Там побачила, як селянин зубами держить землю, як боронить її перед загарбниками. Так само, як колись перед татарином. Але село це ще не вся Україна. В Тарнові побачила тих, що боролись за суверенність української держави. Ідейних і жертвенних борців — але й це ще не була вся Україна. Бож Україна це ще не тільки земля, але й нація. А нація це ще не тільки сучасне покоління. Нація — це мертві, живі й ненароджені, об'єднані кров'ю минулим та боротьбою за майбутнє і сучасне: Україна це — її історія, мистецтво, її духовність — нами відчута й пережита та наша воля й уміння формувати й розвивати їх в майбутньому. Україна — це вогненний міт, за який боремось. Це велика животорча ідея, великий змаг за краще, нове, величне, майбутнє не лише нашого народу й краю, але цілого вільного від несправедливості світу.

Такої України сімнадцятилітня дівчинка не знала. Коли б стала питати у людей, то зустрілась би з різними образами, сама не маючи змоги оцінити й вибрати. Лишався єдиний шлях до України — власне шукання і власна боротьба за неї. Та перед нею ще стояв шлях до власного загального зформування. Стояла ще наука.

1924 року переїздить Шовгенівни до Подєбрад в Чехословаччині, де батько стає улюбленим ректором Української Академії, яка таку велику роллю відіграла в українському житті, давши величезну кількість інженерів, фахівців різних ділянок.

Олена Шовгенівна записується на матуральні курси. Не знаючи добре української мови, маючи за собою невістарчаючу й несистематичну совєтську школу; зробити протягом року матуру не було легко. Але Олена має прекрасну пам'ять і великі здібності та поміч Леоніда Мосендза, до того ж амбіцію осягнути мету. І за рік складає матуральний іспит з дуже добрим вислідом. Не відпочиваючи довго, на осінь 1925 року вступає на історично-філологічний відділ українського Педагогічного Інституту в Празі.

ГОЛОС СЕРЦЯ.

Подєбради й Прага — це два найчисленніші, найживіші й найпродуктивніші українські еміграційні осередки двадцятих років. Тут зібралось найбільше старих діячів. Тут працювала найчисленніша частина українських науковців. Тут згуртувалось найбільше активної української молоді. Та не лише актив еміграційного молодого покоління згуртувався тут. Сюди прибували кадри найсвідомішої молоді з українських земель під Польщею, що не хотіли або не могли студіювати на польських високих школах. Період існування українських високих шкіл в Празі й Подєбрадах — це окрема сторінка в українському житті.

Тут не лише продовжували свою діяльність ті, що творили українську державу в 1919—1921 роки, як політики, або робітники інших ділянок. Тут шукали бувші вояки Української армії причин програної наших Визвольних змагань. Тут критикувалось минуле, а що найважливіше — тут гарячково шукали шляхів до майбутнього.

В цей вир українського життя з головою поринула Олена Шовгенівна. Не легко було їй зайняти становище до українського світу. Все ще непевно почувала вона себе говорячи по-українськи. І як же ж реагувало на це оточення? Переважаюча більшість українського студентства (та чи тільки студентства?), щоб приподбати стрункій, гарній та цікавій панні, донці ректора Академії, в розмові з нею теж переходили на російську мову, хоч знали, що вона прекрасно розуміє і зовсім добре може говорити по-українському.

Це найбільше не подобалось амбітній панні. Хотіла вона бачити в мужчин незалежність, принциповість, відвагу, твердість і консеквентність у своїх переконаннях. Щож це за мужчини, що цілими годинами тільки й оповідають про свою героїчну боротьбу за Україну, а так легко під поглядом глибоких очей без потреби переходять на мову ворога? Або ось один закоханий пише, що коли вона до вечора не відповість йому, що його кохає, він скінчить самогубством протягом ночі, а на ранок зустрічає його, як він преспокійно йде до крамниці по свіже молоко. І це мають бути лицарі, борці за український світ? Як же ж виглядатиме світ цих лицарів? Чи варто шукати собі місця в цьому світі, змагатись за нього?

А ці студенти українські, що говорять про квартал з п'ятьох осіб, або не вміють вести найзвичайнішої товариської розмови? Які ж вони бідні в порівнянні з «російською» еміграційною молоддю!

А яка сварня між українськими партіями! Як вони не знають на яку ногу стати. А їхні дискусії про програми, чи дати селянам по 5 десятин панської землі — якої вже до речі давно немає — чи по 4 з половиною? Де провести український кордон, щоб не образити жодного із сусідів? Як жеж все ясно у «росіян»! «Росія, Росія, Росія» — єдина, велика. Хто проти цього — той ворог!

А в культурі! Оті вічні дискусії над правописом. Оті довгі й нудні наукові трактати чи Гоголь наш чи не наш. Оті безконечні доказування самостійності української мови. Ну й як пристати душею до такого народу й його змагань, коли тут все неясне, дискусійне, все потребує довгих, нудних «наукових» доводжень. Коли ж у інших народів все ясно й бездискусійне.

Мало це був притягаючий світ для сімнадцятилітньої дівчини, з темпераментом степовика, з уявою, яка шукала виразної опори, сильних характерів, відважних поглядів, рішучості й мужності.

Середовище українських професорів, що збирались в домі батька — не могло полонити романтичної уяви молоденької студентки. Замолода й занадто жіноча та безпосередня була вона, щоб самій шукати. Хотіла середовища, що стоїть на ясній і виразній платформі. Що знає чого хоче й бажане здобуває, бореться за нього. Таких людей шукала вона. І довго не знаходила.

Аж ідучи якимсь містом, зустріла молодого, стрункого, гладко зачісаного студента, що певним кроком проходячи сміливо й твердо глянув у вічі. Хто це такий?

Другого дня на якійсь вечірці запитала вона знайомого товариша — хто це такий? Студент лісового відділу, старшина Української армії й бандурист та співак — Михайло Теліга, — відповів товариш, — хочеш, познайомлю.

При знайомстві дещо змішана студентка запитала по-московськи — «ви галічанін?» Почула спокійну й тверду відповідь — «Ні, — я кубанець!» Почалась звичайна розмова двох молодих людей на вечірці. Олена Шовгенівна вже не забувалась і більше по-московськи не розмовляла.

Твердість поглядів чарівній донці ректора заімпонували так, що кубанський козак Михайло Теліга став для неї символом молодого, невгнутаго, боєвого й глибокого та шляхетного українця. Захоплене серце відчуло, що це той рідний світ, за яким тужило. Світ гарний і великий, в якому для неї відтепер місце назавжди.

Це був кінець сумнівам і шуканням. Через Михайла бажаним і цікавим товариством стали — Василь Куриленко, Леонід Мосендз, Євген Маланик, Микола Сціборський, Юрій Дараган та взагалі те середовище, що кувало новий світогляд українського націоналістичного руху. Тут творився новий образ української духовости, тут закреслювались загальні зариси індивідуальности пізньої Олени Теліги.

Молоде серце промовило любов'ю до Михайла Теліги — незабаром вони одружились, а душа стала на сторожі.

**Щоб обережно, але гостро стежити
Всі інші душі — зимні чи ворожі
І всі глибокі поміж ними межі.**

ПЕРЕОЦІНКА ЦІННОСТЕЙ.

Поява «Літературно-Наукового Вістника» у Львові 1922 року була подією в українському духовому житті. Повстав речник боротьби за нову українську духовість. До нього, як до магнети стягались здорові, волеві, боєві, політично грамотні, мистецько повновартісні сили.

Прийшла до нього і Олена Теліга, як до цілющого джерела. Тут знайшла вона Україну, що відповідала її temperamentу і уяві. Яке ж це все було нове та ясне. Скільки тут було свіжого повітря, яким можна було дихнути на повні груди.

Найперше тут знайшла українську духову незалежність. Не малоросійсько-шароварницька просвітянщина, а повна суверенна духовість. Не дискусія з «російським» наступом на всіх фронтах, а боротьба з ним. Ці люди не чулись заскочені «російським» месіанізмом, а протиставляли йому ідеал Маланюкової Степової Еллади, як бастиону європейського духа супроти азійської тьми.

Ці творці нової епохи нашого розвитку не переступали з ноги на ногу в обличчя наступу марксистського матеріалізму, але протиставляли йому міт боротьби за одуховлене життя української нації й світу. Ці люди не шукали компромісу з ворогом, а з відкритим чолом ставали на прю, завзяттям і вірою в слушність своєї справи. Та вірою, що проти наступу матеріалізму цілий світ стане разом з Україною до змагань за перемогу духа, моралі та етики!

Як жеж це все було близьке й співзвучне світовідчуванню Олени Теліги. Те, що вона досі чула своєю жіночою та поетичною інтуїцією — тут набирало конкретних й виразних форм. За конкретизацію, за реалізацію цих ідеалів треба було провадити важку та затяжну боротьбу. В цій боротьбі Олена Теліга стала переконаним бійцем, крок за кроком й рік за роком все більше вибиваючись на одно з чоловічих місць.

Олена Теліга переносить тепер свої мрії романтичної уяви в дійсність мистецьку та політичну.

Така Україна в свідомій боротьбі за своє існування та своє нефальшоване власне обличчя захоплює її. Всі браки українського народу, що їх відбиває еміграційне життя — стають тепер перед нею у зовсім іншому, новому світлі. Йї тепер стає ясно, що ці браки — це не стільки вина самих українців, скільки окупантів. Адже це вороги зрабували нам нашу назву, нашу мову та обезголовили нас — знищивши нам нашу стару провідну верству — аристократію та жорстокими заходами не допускаючи виплекати нову, інтелігенцію. Адже наші внутрішні сварки та зовнішні невдачі — викликані ворогом, що сильніший за нас. Наші сумніви й змагання та шукання нашого обличчя — це наслідок того, що нас окрадених збудили серед пожежі, тому ми розгублені. А наша слабкість — це не сором, який відчуває той, що себе занедбав. Йї не сором до такого слабого прилучитися, зв'язати свою долю з ним. Якраз, шляхетно зміцнювати слабого, боротись за його поворот до сил, а не втікати до сильного. Олену Телігу, як свого часу Лесю Українку, почав манити не образ тріюмфуючого переможця, а завзятого, поваленого на землю переможеного, що лежачи на землі з мечем на горлі кидає передожцеві своє горде: «Убий, не здамся!»

Таку переоцінку цінностей зробила Олена Теліга. Вріши в український світ, вона творить з нього свій ідеальний образ. За цей образ стає до боротьби. До цієї боротьби хоче запалити інших, хоче зформувати інших на борців. Твердих, незламних, життєздатних, героїчних.

Але Олена Теліга знає, що борець це також людина. Що сам барабан може покликати вояка на годину бою. Але там, де перед нами стоїть боротьба розложена на десятиліття, на покоління — там треба виховувати характер, висталити волю. Там треба нової людини, що діє не з примусу, а з внутрішнього наказу. Треба лю-

дини, що свій обов'язок трактує не як важке ярмо, але як задоволення внутрішньої потреби. Що в сповненні цього обов'язку бачить ціль свого життя та щастя. А при тому всьому залишається повною людиною. Не штучним доктринером, а живим, повним чоловіком з душею та тілом. Хай мужчина у своїй боротьбі лишається мужчиною, а жінка — жінкою. У всіх обставинах лишитись самим собою. Бути індивідуальністю.

Це «знайдення себе», свого життєвого ідеалу Олени Теліги прийшло одночасно з пробудженням її поетичного таланту. Йї найвищим ідеалом житєвим було: самій здійснювати те, що проповідує. В житті втілити образ, висловлений у поезіях. І Олена Теліга належала до тих небагатьох винятків у світі, які цей ідеал вповні осягнули.

НАРОЗСТІЖ ВІКНА.

Літературним «Вірую» Олени Теліги було: життя з усіма його дарами й ударами та повний вираз цілої гами переживань і почувань творчої душі письменника. І від самого початку своєї поетичної діяльності вона визнає це «вірую» та його реалізує. Тому то її поезії дають найвиразнішу та найповнішу її силуетку, як мистця, як людини, як жінки. Знайшовши себе в націоналістичному світогляді й світовідчуванні вона розчиняє нарозстіж вікна своєї душі.

Домінантою її духової силуетки є радість життя, вітальність, захоплення й воля жити та формувати те життя, здобути його собі. На тлі тодішньої плаксивості й розгубленості української еміграції голос нового середовища був голосом відродження і голосом не зламаних, не поборених, а загартованих у вогні змагань борців.

Не була це гупо-оптимістична трамтадрація, що переочує дійсність. Ні! Чорні фарби сучасності бачила Олена Теліга. Вона чула «зловіщий брязкіт днів, що б'ються на кавалки», бачила «жах ночей, що затискають плач». Але в цій дійсності запевняла всіх: «Повір: незнане щось у невідомому пору тебе зустрінє радісним — живи!»

Жити, ставити чоло життю, жити повно — ось засада Олени Теліги.

Усе — лише не це!

Не ці спокійні дні,

Де всі слова — у барвах однокавих.

Думки мов нероздмухані вогні,

Бажання в запарошених оковах.

«У мене дні — каже вона — бунтують і кричать, підвладні власним, не чужим законам». Вона не зносить сірости невизначності. Йї дні «значать все не сірим, а червоним» — тобто виразним. Тому вона інших кличе:

Не бійся днів заплутаних вузлом

Ночей безсонних, очманілих ранків.

Хай ріже час лице — добром і злом!

Хай палять серце — найдрібніші ранки!

Не будь тупим і байдужим. Будь активним.

**Ти в тінь не йди.
Тривай в пекучій грі,
В сліпуче сяйво не лякайся дивитися.**

Тоді ти будеш борцем і переможцем.

В її поезії — молодість та радість. І то повна, розгониста. Бож сама вона була молода, повна життя та сонця. І так вона бачить життя. Її день «жовто-червоний» і дзвінкий мов «веселий рій». Життя «іскристе і багате». «Сміх рветься джерелом на волю», а «гостра радість — стрілою вгору».

**І радісно моїм тонким, рухливим пальцям
Торкатись інших рук і квітів запахних.**

А ось її «Козачок»:

**Кожний крок — сліпуча блискавиця,
А душа — польовий буйний вітер.
Розгоряються уста і лица
Неспокійним, пурпуровим квітом.**

**А з оркестри бризне поцілунків
Весняна, бурхлива завірюха.**

Але життя складається не зі самої тільки радості.

**Ніч була розбурхана і тьм'яна.
Вітер грав і рвав напнуті струни.
Я пила самотно аж до рана
Темну розпач — найгіркіший трунок!**

Та вона знає, що щастя сполучене з болем. І біль її не ломить. Знає, що в житті як сум і пристрасть — сплелися біль і радість. І її сила не слабне ніколи.

**Моя душа й по темнім трунку
Не хоче слухати порад,
І знову радісно і струнко —
Біжить під вітер і під град.**

Успіхи належать до життя так само, як невдачі. Але їх треба перемагати. «Тільки тим дана перемога — хто й у болі сміяється міг». Завжди треба

**Йти крізь січні в теплі квітні,
Крізь біль розлук у радість стріч.**

Певно, життя скомпліковане. Не завжди й не все ясне — «ще не всьому зватися дано». Але треба без медитації його сприймати

таким, яким воно є: «Пий же бризки, свіжі та іскристі, безіменних, радісних джерел».

Однак Олена Теліга зовсім не проповідувала пасивного сприймання життя, самого радіння чим-будь, без розбору, або покірного приймання упокорень. Вона є поеткою твердості, чести й гордості.

**Я руці, що била — не пробачу,
Не для мене переможний бич.**

І так без розбору вона життям не насолоджується. Вона любить його повноту. Вона любить всі його радості. «Не лічу слів. Даю без міри ніжність» — каже вона, але зараз же додає: «Та там, де треба — я тверда й сувора». А спеціально сувора вона й безкомпромісова, коли йде про ворогів її краю. Вона дає всім свої привітні усміхи, але зазначає:

**О, краю мій, моїх ясних привітів
Не діставав від мене жаден ворог.**

Так втілювала Олена Теліга молоде українське покоління: життєрадісне, сильне, віддане своєму краю.

П'ЯТИЙ ПОВЕРХ.

**Так, завтра зрання таж незмінна пісня,
Все теж життя бездомних волоцюг
І ще твердіше, ще міцніше стисне
Тяжких турбот ржавіючий ланцюг.**

Минули, хоч важкі, але романтичні й золоті студентські роки. Померла 1929 року мати й Олена Теліга з чоловіком, закінчивши студії, переїхала до Варшави, куди ще раніше перенеслися батьки. Приходить важка скитальщина. Без праці — без майбутнього. Кругом чужина й ворожість: чого шукаєте у нас? Пощо покинули свою батьківщину? Безвслідне шукання праці, упокорююче вистроювання права на перебування.

**І невідмінно — березень чи грудень —
Все теж питання й відповідь «на днях».
Все таж потіха — «може якось буде».
Все так же в мозок найгостріший цвях.**

Нема чим платити за помешкання. Нема за що обідати. Нема ні звідки підтримки, потіхи. І так день за днем, місяць за місяцем. Не помічається пір року, ні погоди. Світ зовнішній майже не існує — хіба як дракон, що вічно переслідує. Але є власний світ, світ своєї родини; є мужня рука друга — чоловіка.

**Та ось вже ніч. І на руці — твій дотик.
Ясніє зір, відпочиває слух.
І так безжурно скинуті турботи,
Як з голови мій чорний капелюх.**

Чоловік. Родина. Це український світ серед ворожої чужини.
Тут живеться своїм життям. Тут б'ється серце й рветься душа до
повного світу своєї батьківщини.

**І покій наш — це передпокій неба,
І у казки я вірю знов і знов,
Бо в хмарах місяць мов у піні лебідь
Перепливає просто у вікно.**

Жорстока дійсність повертає віру в казку. Так хочеться життя
казкового. Молодість тягне уяву до Буенос-Айрес, Африки, Ма-
рокко! Але душа болить одним, однією мрією, однією тутою за
однією казкою, що на ім'я їй — Україна.

**«Відпливаймо!» — Беру весло!
«Небезпека!» — Не зложу рук!
Все разом — і добро і зло —
Все удвох — і пісок і брук!**

Все удвох — з чоловіком. І справді їх покій ставав передпо-
кою неба, коли на крилах тути, на крилах уяви. летіли в країну
мрій, якою була для них Україна. Залиті сонцем лани пшениці,
розкинуті кубанські станиці, тасмичі комиші. Станиця Ахтирська,
де отаманом його сивобородий батько. Розстріляні білими чи чер-
воними, але москалями — брати. Його власна втеча перед дени-
кінською мобілізацією в ряди Української армії у Києві. Наступи,
відступи, бої. Юнацька школа в Кам'янці Подільському, охорона
Головного отамана Симона Петлюри, Овруцька епопея і тиф. Думка
ширше над цими картинками, а уста? Говорять чи мовчать — все
одно. І він і вона бачать те саме: важкі змагання, криваву траге-
дію й найтрагічніший день 21. 11. 1921. — перехід Збруча й дрого-
таборів інтернованих. Майже тим самим дротом оточені й тепер.
Таж сама безвихідність і таж сама віра в майбутнє.

А перед поеткою знов стають образи раненого Києва, казко-
вого лицаря й пробудження любови до пізної землі — у хвилину
розстання.

Так, разом з чоловіком у спільній любові, у спільній тузі за
батьківщиною живе Олена Теліга у своєму світі. Не лише поетка,
але й дружина; для неї існує тільки він, у його «скарбницю я
складаю скарби, які дає мені моє полудне». І цей світ по-
дружжя, світ любови повстає в ідеальній викинченості в її поезіях,
тут виливається глибока життєва філософія на вічну тему — муж-
чина і жінка.

Її не ваблять витерті фрази про «жіночий рух», про «визволен-
ня» жінки, про «рівноправність». У нашу добу це все осягнене. Не
цікавить її «вплив» на мужчину, на справжнього мужчину не треба
й не можна «впливати»; мужчина має бути міцний, коли його має
жінка любити.

**Миж ваша пристань — тиха і ясна,
Де кораблями — ваші збиті крила...**

**Не Лев, а Діва — наш відвічний знак,
Не гнів, а пристрасть — наша вічна сила.**

Голос її серця покликав її віддати свою любов Михайлові. Чому?
Бо він був справжній муж, вояк і джентельмен. Ромео і патріот.
Мрією жінки є бути сопутницею чоловікові. Він її зв'язав зі собою
не лише любов'ю, хотів її бачити не лише товаришкою свого осо-
бистого життя, але й своїх змагань. І в значній мірі через цього
чоловіка стала вона не лише кохаючою дружиною, але й борцем за
український ідеал. І як справжня жінка знала, що жінка буде
такою, якою її хоче бачити чоловік, якщо цей чоловік стоїть
справді високо. Тому й писала вона (в статті «Якими нас прагнете»),
що виховання жінки не здійсниться через жіночі організації, а
тільки через високі лети чоловіків.

А жінка — «не гнів, а ніжність». Підтримка чоловікові. В
кожній боротьбі, в кожному змаганні чоловік виснажується.

**А я поцілунком теплим,
М'яким, мов дитячий сміх
Згашу полум'яне пекло
В очах і думках твоїх.**

Та жінка не лише пристань для відпочинку. Вона не лише
сторож домашнього вогнища; вона співборець, що не жаліє дому
для вищих цілей.

**Що нам щастя солодких звичок
У незмінних обіймах дому, —
Може завтра вже нас відкличе
Канонада грізного грому.**

І тоді вона не хоче спокою, тоді вона в чоловікові хоче бачити
«блискавок фанатичні очі, а не місяця мрійний спокій». Коли
«прийде кликане і ждане», вона збере в дорогу коханого і

**Не візьмеш плачу з собою
Я плакать буду пізніш.**

Любов не для того, щоб ослаблювала, щоб розніжнювала.
Любов, «мов медодайний сік» кріпитиме силу борців.

**Ми радістю життя вас напоївши вщерть —
Без металевих слів і без зітхань даремних
По ваших же слідах підемо хоч на смерть!**

Так з любови до чоловіка народилась у неї повна любов до
його ідеалів, і Олена Теліга стала революціонеркою.
«Любов і пристрасть», «ніжність і турботи» — у спокійний час,
у час, коли чоловіки не потребують допомоги.

**Та ледве з ваших ослабілих рук
Сповзає зброя ворогам під ноги, —**

**Спиває ніжність легендарний крук,
Жорстокий демон бою й перемоги.
І рвуться пальці, довгі та стрункі
Роздерті звички, як старі котаря,
Щоб взяти зброю з вашої руки
І вдарить твердо: там де треба вдарить.**

Ось замкнене коло дня і ночі, нерозривна єдність домашнього щастя і готовости змагатись за всі вогнища домашні цілого українського народу. Його велич, славу й державність.

Стале співробітництво у «Вістнику» Дм. Донцова, а врешті особисте знайомство й глибока приязнь з Донцовим розвивають таланти Олени Теліги. Як висловився колись Е. Маланюк, в розвитку свого поетичного талану йде вона наперед семимилевими кроками. В тридцятих роках стає вона в ряді найвизначніших представників сучасної української поезії. Стає членом безконкурентної «Вістниківської квадриги», що складається з таких імен, як О. Ольжич, Е. Маланюк, Л. Мосендз, Ю. Клен, Олена Теліга. Серед поеток — сучасниць вона безконкурентна, найталановитіша.

Вона стоїть в першому ряді бою за нове обличчя української літератури, як формуючого чинника української революційної духовности. Проблематика її поезій все глибшає. Мистецькі форми все удосконалюються. Ритміка її вірша все урізноманітнюється. Рими стають все вишуканіші. Поетичні образи досягають вершин мистецтва.

Загнана емігрантськими злиднями в тісну кімнату п'ятого поверху, вона духово й мистецьки підноситься на найвищі вершини. Але не замикається у своєму світі; кипить працею в політичному й суспільному житті українського осередку в Варшаві.

Працює, як учителька, в школі. Бере живу участь в літературному житті. Скрізь кличе, будить, інспірує, захоплює, ширить ідеї українського націоналізму. У своїй молодечості найбільш рветься до молоді. У Варшавській Українській Студентській Громаді вона — сталий, улюблений гість.

Жоден відчит, жодне святкування, концерт чи звичайна дискусія — не відбулися без її активної участі. Студентське середовище любить її й шанує; вона — старший товариш, дорадник, учитель, але й незрівняний учасник вечірок та розривок.

Програми свят, стиль і проблематика культурно-освітньої роботи носять її печать. Підтримує, корегує, захоплює й запалює до ґрунтовности в студіях, до витривалости в праці, піддає теми. Блискучістю свого духа вказує новий підхід, показує кожну проблему в новому, цікавішому світлі.

Вона й її поезії, хоч у них не знайдете слова Україна, це дороговказ в змаганнях за перемогу української ідеї, без фальшивої патетики майже кожен її вірш вдаряє в патріотичну струну, кличе до готовости боротись.

**Та завтра, коли простора
Проріже перша сурма —**

— хіба не ясно, що тут мова про архангельську сурму рішачого бою української нації за «свій дім, свій храм»? «Ми весь час стоїмо на грані невідомих шляхів майбутніх», — хіба це не про тимчасовість нашого стану, де ми чекаємо на останній бій невагаючого змагатись українського народу?

Вона борець української революції. Вона не боевик, не розвідчик, не кольпортер, не організатор сталевий сітки українського підпілля. Аж вона найгероїчніший боевик у нападі на духові бастиони ворожого світу. Вона розвідчик проти отрути ворожих ідей. Вона кольпортер наших ідей, що сильніші від гранат і петард. Вона організатор духовности народу, без якої нема ні боротьби, ні перемоги.

Кожен крок у змаганнях України вона стежить і глибоко переживає, Наскок боевиків ОУН на Городок Ягайлонський та героїзм Біласа й Данилишина — вона відчула, всією душею. Назавжди лишається для неї заповітом чин тих, що не жаліли молодого життя, а тільки того, що не можуть для України вмерти. Сама рветься до чину, до організованих рядів, бо відчуває, що гріх не битись, коли інші гинуть.

**А тепер наші душі і топчуть і ранять
Ваші кроки останні по зимній землі**

— пише у вірші присвяченим героям Городка. Та організована Революція ще не кличе її.

Бомба та стріли Мацейка на вулицях Варшави ще більше зближують її до рядів організованого революційного руху. Працює при допомозі в'язням, глибоко революційну українську боротьбу, хоч бачить всі її недотягнення її людей та системи.

Але головною її працею й надалі залишається духовна ділянка української революції. Вибухають патарди її поезій, які будять і кличуть поривають і гартують і «тиснуть в серце вогненну печать». А вона все чуїна, чує голос землі, чує «шум незроджених поезій» і бачить несповнені мрії. Вірна змаганням народу, вірна середовищу борців за душу того народу, все шукає тих, що в рішачою хвилину будуть такі ж вірні, як вона.

ЧОРНА ПЛОЩА.

Бій за українську духовність чим раз більше розпалювався. Український націоналістичний рух щораз більше здобував позиції в цілому українському житті. В духовій ділянці він почав перемагати. Перед вів «Літературно-Науковий Вістник» (згодом «Вістника») Дм. Донцова. Щораз більше появлялось співзвучних органів. Національний фронт щораз більше дужчав і набирал атракційности. Всі чорні сили реакції чулись щораз більше загроженими українською революцією. Большевицька «українізація» не могла запобігти поширенню тихже ідей в підсоветській Україні. Большевики пробували зпочатку боротись з тим протиставленням культурних сил «радянської» України. Але Україна є тільки одна під якою

окупацією вона не знаходилась би. І так дійшло найперше до «Літературної дискусії», що її вивершив М. Хвильовий своєю тезою: «Геть від Москви — лицем до Європи!» Це большевики здушили. Та джерело українського відродження не висохло. «Літературний Ярмарок», «Вапліте», «Молода Генерація», в Києві й Харкові розбудували українську духовість так само, як «Вістник» чи «Самостійна Думка» у Львові чи Чернівцях, чи інші середовища. Тоді большевики скинули рукавички й Постишев криво розгромив усі осередки культурного життя України. Сотки учених, письменників, критиків і діячів інших родів мистецтва розстріляно, або заслано. Та цього було мало чорним силам реакції. Треба було задушити джерело, треба було знищити корінь, ядро української духової революції.

Змобілізовано всі сили. Вся преса від права до ліва — виступила з неперебірливою кампанією проти преси націоналістичної, її ідей та співробітників. Вживано найпідліших засобів. Не вагались вживати й провокації. Створювано нові журнали, що мали називатись теж «націоналістичними», щоб внести замішання, щоб розбити середовище, переманити співробітників. Цим останнім обіщувано золоті гори, а передовсім рекламу і «славу». Коли хтось не погоджувався — його змішувано з болотом.

Олена Теліга — діставала пропозиції, що обіцяли їй все, а не вимагли нічого крім... відступити від середовища в якому діяла. Але Олена Теліга була людиною великої цивільної відваги. А цивільна відвага «це вміти сказати ні, коли від тебе вимагають сказати — так», як це писала потім сама.

На всі пропозиції зійти зі свого шляху боротьби відповідає рішучим і безкомпромисовим — ні! Лишилась вірною собі й своєму середовищу. Тоді почався наступ проти неї.

Певні кола Варшави почали бойкот. Перестали вітатись. Почались наклепи, брехні, насміхи й образи. Хто саме, чому, за що? Того ці «оборонці правди» не відважувались сказати. Але її оточило коло підлоти й ненависти. Сіра товпа карликів, що не відважувались стати з відкритим лицем, бо не мали лица.

**Сірий натовп, похмурий натовп.
І не очі, а темна муть.**

Ніякого противника, ніякого бою, лише задуха.

**Якжеж душно, і якжеж тісно
В олив'яних кліщах облич!**

Та найболючіше було те, що серед них були й вчорашні «приятелі», «співтовариші». Вони чули, що пішли на дорогу зради своїх ідеалів. Знали, що вона лишилась на правильній дорозі; тим більша їх ненависть до того, хто не впав, тим завзятіше старались вони Олену Телігу поконати, щоб оправдати свою низькість, щоб упокоїти свідка власного свого упадку. Їх засадою було:

**Не чіпати лише раба,
А такого цілити в око!**

І чула поетка, як

**Підгинаються, в'язнуть ноги...
Очі п'ють — безпросвітну тьму...**

Але фронт української революції був уже вистарчаюче сильним, щоби підтримати співборця, товаришку.

**Мужні пальці — торкнулись рук,
Хиже серце забилося поруч.**

Вона знов відчула себе в рядах.

**Знову тіло — напрутий лук,
Гостра радість — стрілою вгору!**

Знову зродилась віра в недалекий день. Серце сповнилось вірою, що

**Олив'яне лице юрби
Згине в сонці і блискавицях —
Тільки вітер нас буде бить
По звитяжних, щасливих лицах!**

Ще більше зв'язується зі своїми однодумцями. Ще більше чує потребу офіційного зв'язку з фронтом революції. Хоче бути в системі, де обов'язує закон «всі за одного — один за всіх!», бож завжди її найсолодшою мрією було

**Що задля мене хтось зуміє йти
Крізь всі зневаги так, як я умію.**

А вона уміла все посвятити для піддержки товариша. Чи це була її шляхотна натура, чи може атавізм тих засад товарищескості, що обов'язує кожного піонера в джунглях голос крові її предків піонерів, де закон побратимства був найвищий.

У ВОГНІ І ВИБУХАХ.

**Життя кружляє на вузькій межі
Нових поривів, таємничих ключів.**

Так прийшов рік 1938, а з ним події на Карпатській Україні. Горіння вірою у вогненну пробу сил української революції захопило Олену Телігу. Відомо було від початку, що молода Карпато-українська держава скінчиться Крутами. Але було щось святе у тому відродженні Срібної Землі й не можна було тим не захоплюватись. Не можна було зріктися маніфестації перед світом волі й здібностей молодого руху.

Березнева трагедія 1939 року, злочинний цинізм німецького й мадярського імперіялізмів, героїзм вояків Карпатської Січі виповнювали думки Олени Теліги.

Та 1939 рік вагітний був ще більшими подіями, що в свій вир мали потягнути й Олену Телігу, виставити її на найважчу пробу та вкласти на неї корону героя.

Минали місяці в очікуванні на перелом в історії світу. У Варшаві почались цькування українців. Прийшли арешти. Загально збільшилась ворожість. У трамваях чи на вулиці не бракувало ядовитих та погрозових зауважень в сторону тих, що розмовляли українською мовою. З почуттям вищости над неопанованістю незрілого, фальшивого, перебільшеного та історичного патріотизму дивилась на це Олена Теліга. Ніякої заляканості, ніякої запобігливості, жодного компромісу.

Аж 1. 9. 1939 о п'ятій годині ранку прокинулась Варшава від гуркоту літаків, сальв протилетунської артилерії та вибухів бомб. Війна почалась. Прийшло незнане й таємниче. Прийшов іспит для всіх народів, для кожної одиниці. Небезпека, кожночасне марево смерті, кругом нещастя, кров і рани — вимагали від кожного показати своє справжнє обличчя. Не прикрите більшим чи меншим фальшом конвенансу й фрази.

Бомбардування німецькими літаками Варшави повторювались на початку щоденно 15—18 разів. Горіло у всіх кінцях. Шпитали заповнились раненими. Почалась паніка, бо фронт валився. Щостого для війни німці відкрили вже артилерійський вогонь по варшавських вулицях, на яких копались стрілецькі рови й ставились барикади. Олена Теліга показала, що її обличчя було справжнє. Вона й тепер лишилась поеткою і сміливою, відважною, твердою людиною. При тому вона лишалась вірною собі жінкою. Як англійський вояк, що голиться і перед боем, вона спокійно сходила до брами (бомбосхоронища дім не мав), але не раніше поки спокійно одягнула капелюх. Сухий тріск шрапнелі, чи дим від вибуху гранати, або бомби вона оглядала очима поетки, зауважуючи колір, форму диму чи велич відблиску. Не боялась нічого. «Це маю нагоду справдити себе, свої нерви. Я тишусь цією пробою. Я знаю, якою я буду, коли покличе мене фронт моєї батьківщини», — казала весь час.

Десятого дня коло німецької облоги замкнулось довкола Варшави. І відтепер 17 днів не вмовкав барабаний вогонь усіх родів зброї. Не можна було рушитись. Всі вулиці були закриті барикадами. Кругом горить. Скрізь чути стогін ранених і вмираючих. Блідий жах смерті покрив усі обличчя. Скрізь чулись вибухи гістерії — населення обложеного міста не видержувало нервово. Паніка й гістерія уділювались найспокійнішим людям. Олена Теліга незрівняно затримувала спокій і свою усмішку, якою заспокоювала й підбадьорувала своє оточення. І сила її спокою була така велика, слова потіхи й підбадьорення такі цілющі, що оточення, яке спочатку ставилось вороже до усміхненої українки, почало її благословити, звучи добрим духом дому.

Так прийшов важкий день капітуляції та нової дійсності, де її шляхетність виявилась ще яскравіше.

В перших днях у Варшаві роздавали населенню для пропаганди хліб і зупу. Голоду ніякого початково не було. Населення могло само собі дати раду. Але люди просто душились коло авт, з яких

німці з погордою кидали шматки хліба. Олена Теліга не могла на таку потань дивитись. «Ви хочете дати заплатити собі тим хлібом за зрабовану вам державу?» — казала полякам, що засоромлено спускали очі. Голосно обурювалась жінками, що вступали в приязні розмови з німецькими вояками. Польща була їй чужа й ворожа, й поляки ніколи не забували того їй пригадувати, але не могла вона, революціонерка дивитись на негідне поступовання. «У 1918 році, коли німці прийшли на Україну ніби як «союзники», але стали господарями, ніколи не дозволилиб мені мама, хоч я була дитиною, випробувати мого знання німецької мови в розмові з окупантом».

Тодішня Варшава — ще не була Варшава із серпня 1944 року. І залишитись в ній поетка не хотіла. Несподівано довідалась, що до Кракова прибув О. Ольжич, член Проводу Організації Українських Націоналістів. Ця вістка остаточно рішила дальшу її долю.

ЗУСТРІЧ ВЕЛИКИХ.

В половині грудня 1939 року в просторій залі каварні «Фенікс» у Кракові з-за столика піднялась висока, худощава постать Олега Кандиби-Ольжича. Він, легко похилений, начеб хотів бути нижчим, з усмішкою ступив кілька кроків наперед, щоб привітати Олену Телігу.

«Дуже радий вас бачити, Пані Олено», — промовив Ольжич, що ніколи не вживав багатьох слів. Охоплюючи одним поглядом всю постать і дивлячись м'ягким, але пронизливим зором в очі, запрошив сидати. Олена Теліга, що завжди швидко ставала душею кожного товариства й спрямовувала сміливо розмову на бажані собі рейки та оживляла навіть найсухішого співбесідника, цим разом була трохи змішана. Не знала від чого почати. Не краще почував себе цим разом Ольжич, що завжди точно знав чого хоче від співрозмовника і що має йому сказати.

Вони обидвое познайомились, коли ще не були нічим, коли ще не мали жадного імені. Тепер зустрілись дві маркантні постаті української духової революції. Так різні ніби й рівночасно так небувало собі близькі й співзвучні.

Розмова поволі нав'язувалась. Обидвое висловили здивування, що зовсім не пізнають себе зі своїх зустрічей. Тоді Олена Теліга була молодшою, дуже живою й цікавою дівчиною, але позбавленою всяких глибоких заінтересувань, — Олег Кандиба — соромливим гімназистом, що тільки мовчав і займався акваріумом. Тепер — вона блискуча поетка й передова постать націоналістичного руху, а він — найвизначніший поет і член Проводу Українських Націоналістів, що мав за собою свіжо перейдений етап Карпатської України.

Та як тоді були вони собі чужі й незрозумілі, так тепер — близькі й тотожні в цілях і намірах.

Слідуючі зустрічі були зовсім інші. Олена Теліга стала членом ОУН і приступила до праці в Культурній ділянці. Не треба було довгих розмов. Вони розумілись, бож віддавна йшли вже спільним шляхом. Тепер тільки закріплено формально те, що віддавна існувало фактично. І потрібне було лише устійнення зовсім конкретних справ.

Олеся Теліга перебрала провідництво мистецького товариства «Зарево». При співпраці покійного маляра В. Дядилюка та інших негайно розгорнула широку працю. Збирались фонди, уділювались допомоги, обговорювались проблеми творчості. Виготовлено матеріяли для літературного збірника. Але реакційні сили і тут кидали колоди під ноги й не завжди вдавалось поконати перешкоди, створені особистими амбіціями та еміграційною нервовістю.

Найбільшим каменем на всьому лежала рука німецького варвара, що не хотів допустити до розвитку українського культурного життя еміграції, а ще менше граничних українських земель, які він захопив — Холмщини й Підляшшя. Німецький чобіт допускав лише початкові школи й все те, що могло зробити з його підвладних добрих робочих коней чи волів. Тому діяльність «Зарева» зупинилась на мертвій точці.

Вже тут Олена Теліга пізнала справжню суть «націонал-соціалізму», його варварство, рафінованість, жорстокість і цілі. Бунтувалась проти цього, старалась обійти закони, але було це понад її сили, а починати відкриту боротьбу на чужій території в умовах німецько-більшевицького союзу — українці не могли. Та проте для неї праці вистарчило у тих обставинах, в тих ряцях, де можна було діяти законспіровано. Виклади на вишколах організаційного активу давали їй величезне задоволення.

Вона ніколи не питала про позем і скількість слухачів. Не питала, що скажуть на те, що Олена Теліга, славна письменниця займається викладами кільком слухачам, які її певно не оцінять. Для неї важним було те, що це потрібне. Що це служить українській боротьбі за державність. В цю працю, як і в кожна, за яку бралась, вкладала всю свою душу й темперамент та талант. Блискучий промовець, перенятий тим, що говорить — завжди зміла передати свій запал і віру слухачам. І сталося диво, якого початково не сподівалась ні вона, ні ті, що їй доручали працю: її слухачі розуміли й сприймали те, що вона викладає так, начеб вона говорила їх мовою, а не мовою найвищого позему, начеб вона думала їх категоріями, а не категоріями найвищими. Справді, це не легко говорити до не-приготованої аудиторії про проблематику української культури й зміст та методи боротьби в духовій ділянці. Але її віра, її щирість й глибоке відчуття тих проблем спонтанно уділялись слухачам.

Крім того вона дуже багато працювала над укладом матеріялу для виховної праці. Її знання української поезії, її літературний смак, її вичуття потреб і шляхів перевикування українських мас в дусі національної революції віддавали тут неоцінімні услуги.

Та найбільш улюбленою її працею, була праця над постачанням матеріялу для боротьби ОУН на землях. Дискутування проблем, уставлювання напрямів це те — що її найбільш цікавило. Але не меншу сатисфакцію давала їй нелегальна праця над складанням відозв, летючок, вишкільного матеріялу. Тут чулась вона в своїй стихії. Революційне підпілля, що залишалось підпіллям і на еміграції, манило її не лише своєю тасмничістю. Тут чула вона передовсім серйозність. Чула відданість і конкретність, позбавлену всякого сліду фрази й порожнього теоретизування — так властивий каварянному політиканству. Тут чулась в рядах справжніх вояків

підпілля. Тут панувала діловитість і точність, зумовлена напругою сталої гри зі смертю. І ніхто певно не підходив так діловито, так щиро, так віддано, ніхто не працював так точно й солідно в цій кухні підпольної боротьби на українських землях, як Олена Теліга. Зпочатку недовірливі підпільники з застереженням поставились до елегантної пані, що знана була всім, як поетка й саліонова дама та ніяк не виглядала на товаришку із законспірованої землянки, що говорить шепотом і старается нічим не впадати в око. Але швидко переконались, що кров від крові воюючої України є Олена Теліга, що вона обов'язковий виконавець, незамінний товариш і незрівняно помисловий творець нових вартостей. Її не лише почали цінити, але й любити та гордитись нею.

Найбільш гордою була вона сама. Нарешті, дійшла до того, про що здавна мріяла. До передових рядів борців за державність. Це найважніший їх відтинок. Небезпека. Напруженість. Тепер це визначувало спосіб її життя, її розклад дня, її лектуру й думки. Займається студіями підсоветської дійсности. Студіює літературу, що приходить з большевії. Вивчає звіти про настрої в Україні, в Красній армії. Передумує й передискутує методи боротьби. Шукає нових шляхів підходу до підсоветської дійсности. Пропонує зміни в пропаганді, в постановці програмових питань. Словом, живе українською революційною боротьбою, сама стає вояком у ній, розбудовує її, поширює. Зміцнює.

ДВОПОДІЛ ТАБОРІВ.

В цю атмосферу праці й товарищкості, як грім з ясного неба, вдарив розкол ОУН 1940 року. Початкова його стадія, що тривала кілька місяців, проходила в тасмниці. Ольжич, що знав про це, був вірний засаді тайни й не інформував та не впливав навіть на найближчих співробітників, хоч часто це могло означати втрату їх бодай на якийсь час. Так ризикувати міг тільки Ольжич, для якого святим був кожен припис Організації.

Зрештою, цих кілька місяців Ольжич перебував в Празі а Олена Теліга стояла в організаційному зв'язку з людьми, з яких частина згодом відійшла від ОУН.

Важкі й болючі, прикрі й упокорюючі були ці дні, тижні, навіть місяці, що потім стали роками й протягають трагедію до сьогодні, загрожуючи майбутньому...

Збунтовані напружили всі сили, щоб її переконати в слушності свого поступовання.

Та що більше Олена Теліга придивлялась до своїх співробітників, то слабшав її запал. Але в їх роботі не було нічого нового, чого вони не робили б при керівництві старого Проводу, ані не робили вони нічого краще. Навпаки, не мали вони ким замінити ані Ольжича, ані Сціборського, ані Сеника. Не було нікого, хтоб так (не кажучи вже про краще) міг ставити політичні справи, як Барановський...

Починало мучити питання: для цього варто було розбивати когорту ОУН? Відповідь могла бути при чесному розумуванні лише негативна й Олена Теліга не могла підтримувати бунт, в слушність

якого не могла вірити. Крім того приглянувшись тому середовищу побачила, що нема там людей, які моглиб провадити українські Визвольні змагання й відповідати перед історією за них. Натомість, поглиблює свою приязнь зі Сціборським, зазнайомлюється із Сеником-Грибівським. Подивляє його енергію, ідейність та рішучість в дії, а при тому його людяність і товарискість.

Прийшла весна 1941 року, що пахла не лагідністю, а важкою парністю передгрозової ночі.

Днями й ночами треміли вулицями Кракова транспорти війська й воєнного знаряддя, що йшли на схід. Вибуху війни між двома кривавими диктатурами — чекали з дня на день. Олена Теліга чекала в підгорячковому стані, коли два пси зчепляться в смертельному бою. Хоч бій цей ітиме на нашій території, хоч він принесе нам згарища й руїни та безчисленні жертви, але він може принести й упадок, а бодай скривавлення обох потвор; а тим самим послаблення для України їх смертельних кліщів.

Було ясно, що вибух советсько-німецької війни вимагатиме від нас швидкої й рішучої дії, щоб в момет замішання, в момент, коли новий наїздник ще не буде закріплений, зайняти й розбудувати позиції для дальшої боротьби.

Під знаком підготовки для цього нашого наступу минула весна. Ольжич ні на хвилину не спочивав. Підсумовував сили, розділяв, укладав пляни праці, вишколював людей своєї Референтури. Він жеж мав завдання керувати цілістю роботи Організації на Центральних і Східних Землях.

Культурна Референтура мала, перейшовши на землі, зв'язатись там з діючими українськими націоналістичними силами й посилити боротьбу за душу народу, за зорганізованість нації до боротьби, за незалежність.

Олена Теліга призначена була спочатку на Львів, а потім на Київ. Жила вона в гарячці чекання на найкращий момент свого життя: на поворот до Києва, до Києва, який була залишила, як місто свого дитинства, а тепер мала прийти до нього, щоб боротись за українськість Столиці України. Поза цією метою нічого її не цікавило. Краків перестав для неї існувати. Тут перебувала лише тілом, її душа була над ланами України, над Святошином і Золотоверхим. Яким знайду його? Як прийме він мене? Що зроблю в ньому? Молилась за свій успіх. Про безпеку не думала.

ДВА ЕТАПИ.

22. червня 1941 року Молотов висловив своє обурення з приводу того, що Гітлер, з яким Сталін ще недавно збирався ділити світ, напав на Советський Союз. Олена Теліга почала збиратись в дорогу на нелегальний перехід кордону; нелегально перейшла до Польщі, нелегально її залишила. Чоловік її ще не міг залишити Кракова — збиралась сама.

Коло Ярослава нелегально перейшла Сян і пішки в другий половині липня була вже у Львові, у Львові, який так дуже любила.

Посовєтський Львів робив жахливе враження; обдертий і обшарпаний, запльований і залузаний, посиний лускою советської вобли. Написи в московській або в «галицько-суздальській» мові рясно перетикані свіжими написами «Нур фір Дойтче» («тільки для німців») — так виглядала «квітуча» столиця «квітучої і визволеної» Західної України. На вулицях маси жінок з молодими обличчями й сивим волоссям, тисячі заплаканих облич — що ще не забули рідних і близьких, розсріляних большевиками. Багато зі свіжими сльозами по вже-арештованих і вже-катованих Гештапом. Одні «визволителі» — відійшли, другі — прийшли...

А справжні господарі — все жили, нелегально, переслідувані, підозрілі; до них належала й Олена Теліга.

Без права на побут, без сталого помешкання, без харчевих карток, без найпотрібнішого одягу чи інших необхідних речей — жила поетка у Львові. Але вона була й революціонеркою: її цікавила лише праця, лише підготовка до завдань, що стояли перед нею в Києві.

На практиці студіює під- і по-советську дійсність. Вишукує людей, які прибули в Західну Україну протягом останніх двох років і нав'язує з ними близькі зносини. Шукає найліпшого підходу до їх понять і уявлень. Старається знайти спосіб як затерти різниці, що повстали протягом 20-ти років життя в зовсім інших світах. Все це робить, щоб бути якнайкраще приготованою до своїх завдань у Києві.

У всіх дискусіях на цю тему чи то зі своїми давніми співробітниками, чи з новими знайомими, які мали бути в майбутньому співробітниками, Олена Теліга була проти вживання поняття «підхід». Вона завжди чула в ньому певний присмак штучности, а всяка штучність взагалі була їй абсолютно чужа, тим більше штучність в революційній роботі.

Вона цікавилась процесами й змінами, що зайшли в Україні під час большевицької окупації, але дискутувати на тему, як маємо підійти ми до цих наших братів вважала зайвим; її тезою було: український націоналізм — це вплив духовости українського народу, ідеї українського націоналізму — це ідеї українського народу. Комуś може бути чуже наше формулювання, але коли є спільна мета, то не є важний підхід; важне те, щоб ми були собою; тоді в спільних змаганнях зіллємось з українським материком.

Все більше і більше людей від'їздило на схід. Німецький окупант виділив Галичину в окремий «дистрикт» й прилучив до польської «Генеральної Губернії». Між Україною і Львовом поставлено стережений кордон, але нелегальний перехід кордону був для революціонерів явищем звичайним і це нікого не спинало. Олена Теліга рвалась в Україну. Навіть ті, що її призначили на виїзд до Києва весь час мали сумніви, чи мають право ризикувати такою незамінною вартістю. З України вже приходили відомості про звірські злочини т. зв. летючих бригад — Гештапо, що з міста до міста несли смерть вибираючи в першу чергу українських націоналістів. Крім того підносили голову чорні сили руїни й падали жертви від «братньої», заслпленої, ворогом спровокованої руки. Так в Житомирі 31 серпня 1941 р. згинули два члени Проводу ОУН — незаміними

постаті української Визвольної боротьби — Омелян Сенік-Грибівський та Микола Сціборський. Тоді сумніви ще збільшилися: чи маєть право вживати Олену Телігу до «чорної» роботи й наражати її на всі небезпеки прифронтової полоси з воєнним хаосом й терором окупанта?

Лише сама поетка не мала жодних сумнівів; «коли ми, поети, — казала вона, — пишемо про відвагу, твердість, шляхетність, посвяти й цими творами запалюємо та шлемо на небезпеки інших, то як можемо ми самі цього не робити? Справжня поезія — це не видумана комбінація, це вплив душі. Якжеж чутимусь я, коли піду проти своєї поезії? Коли я загину, то знатиму й іншим покажу, що жила так, як хотіла й як повинна була жити, коли ж сидітиму в безпечнім заплілі — це буде зрада мене самої!»

Проти цього не було жадного аргументу. Відомість про Житомирську трагедію тільки збільшила її рішучість: «Коли я тепер відтягатиму свій виїзд, то справді хтось зможе подумати, що лякають мене небезпеки, крім того — згинули наші провідники й товариші — треба вдесятеро стільки сил, щоб їх замінити й продовжувати роботу».

Така постава замикала кожному уста; цю жінку можна було у Львові або подивляти, або ненавидіти; сперечатись ніхто не мав відваги; ніхто не осмілювався заперечувати її права здійснювати свої засади й ідеали.

22. вересня 1941 року Олена Теліга була вже в Рівному. Це «місто непривітне між волинських піль» було нераз непеходовим етапом в поході українських визвольних сил на Схід і у відступах на Захід. Тут нераз перебував уряд Української Держави, Директорія, Головний штаб Української армії. Тут під простим воляцьким хрестом спочиває славної пам'яті генерал Василь Тютюнник. З Рівенщиною зв'язана й історія відомої Волинської Дивізії.

Тепер — це був найважливіший переходовий пункт у транспорті на схід. Сюдою транспортувались люди, література і все інше. Присмне це місто не було. Тут поселився Командуючий німецькими військами в Україні генерал Кіцінгер. Тут вибрав собі місце осідку кривавий кат України — т. зв. Райхскомісар Кох. Тут містилася центральна Гештапо для України й відома ще з польських часів рівенська в'язниця, яка все щільніше заповнювалась українськими в'язнями, що час-від-часу були розстрілювані більшими чи меншими групами на Білій вулиці — згодом була свідком смерті десятків тисяч українських революціонерів і багатьох невинних жертв німецького терору.

В прозорі дні кривавої осені 1941 року Олена Теліга бачила, як німці гнали полонених з фронту, пристрілюючи немилосердно тих, що не могли далі йти. Тут зібрали німці в таборах понад 50 тисяч виголоджених і виснажених бувших вояків Красної армії — переважно українців. Тут вживали їх до праці при розбиранні румовищ, а смаркати німчуки зі «Служби Праці» забавлялись стрільням до них. Тут бачила, як бито селян, що давали полоненим кавалок хліба; затискалися зуби й п'ястуки, а серце рвалося до боротьби за

визволення з цієї єгипетської неволі. Який біль стискав її груди, коли бачила українські внутрішні свари; коли бачила, як переслідувані українці дивляться один на другого, як на конкурента. Як гірко було згадувати, що Житомирські жертви впали з братньої руки; а жертвами тими були найпередовіші борці за визволення. Тут, на переходовому пункті, в Рівному було чути, що група заслплених і на неї дивилась, як на конкурента — замість подати руку в боротьбі з жорстоким ворогом. В таких настроях родиться її, бодем писана, стаття «Братерство в народі», де вона кричить і кличе до зрозуміння святих законів крові; кличе до братерства братів по крові й до з'єднання в боротьбі за існування проти окупанта, гостро виступає проти тих, що проповідують любов до нації, а не мають любови до членів тієї нації, виступає проти фальшу, проти амбітництва, проти тих, кому бракує цивільної відваги зійти з неправильного шляху, хоч і бачать його неправильність.

Олена Теліга зустрічається з людьми, які переходили через Рівне. Ірлявський, Рогач, Олійник і десятки інших... людей з найрізніших ділянок Організаційної праці відходять по розмові з нею ще більше скріплені, мов би відновлені у своїй вірі в слухність справи, за яку йшли на небезпеки, за яку незабаром знайшла смерть.

ПОВОРОТ.

**Це буде так: в осінній день прозорий
Перейдемо ми на свої дороги...**

Так писала поетка 1934 року у своїй візії повороту на рідні землі. І дійсно, це був прозорий день 22. жовтня 1941 року, коли Олена Теліга по довгих роках розлуки — знову в'їздила до свого Києва. Дерева київських парків й вулиць стояли в золоті та пурпурі. Передвечірне сонце золотило верхи церков, з яких вже давно наїздник поздирав золото. Довголітня мрія ставала дійсністю. «У ці хвилини гострі і щасливі» для неї кожен куц і кожен камінь був сонцем радості, зголоднілі й спрагли груди пили «своє повітря — тепле та іскристе». На жаль передбачування її справджувались:

**Та звідкись сум зловіщий вітер вишле,
Щоб кинуть серце у крижаний протяг:
Усе нове... І до старої вишні
Не вийде мати радісно напроти.**

Проїздила знайомим Святошином, але... не було знайомих облич; усі обличчя — сумні й замкнуті, замість радісної батьківщини — почорнілі й похилені Караваївські дачі, як символ загальної опущеності. Обшарпана Політехніка, неплеканий парк, де проходили дитячі забави. Усе не так... Усе нове...

**І часто серце запалає бодем,
А щось гаряче аж за горло стисне,
Коли над рідним, тамже самим полем
Зависне інша, незнайома пісня.**

Дійсність була зовсім нова, зумовлена двадцятилітньою совєтською окупацією. «Катюша» й замкнені церкви, замість Хрещатика — вулиця Воровського, або фон Айхгорнштрассе; замість жовто-блакитного — німецький прапор і невідмінне — «Нур фір Дойтче». На вулицях чужа мова, чуже панування в цілому місті, в цілій Україні.

**Чекає все: і розпач і образа,
А рідний край нам буде — чужиною,**

бож і один і другий окупант старався еміграцію компромітувати, і немало мав успіху.

Але Олена Теліга повертала до Києва не для заспокоєння змученої душі, не шукала вона тут затишної пристані й надхненнь до-сентиментальної лірики; вона була приготована на всі несподіванки. Поверталась, щоб включитись в перманентну боротьбу, щоб посилати її, щоб заманіфестувати силу українських національних боєвих сил, доказати, що духова соборність українського народу — це незаперечний факт, щоб дати відчуття кожному окупантові невгнутість волі України до своєї незалежності.

**Не треба смутку! Зберемось відразу,
Щоб далі йти довоюю одною.
Заметемо вогнем любови межі,
Переїдемо у брід глибокі води!
Щоб взяти повно все, що нам належить
І злитись знову зі своїм народом.**

Однак, не замикала поетка очей на небезпеки надто спішного зливання. Знала, що ворожа кислота повиїдала глибокі рани в народньому організмі. Знала й бачила, що новий окупант вже почав організувати нову п'яту колону для боротьби проти українського суверенітету, в першу чергу духового.

Було багато ворожих душ, були глибокі межі; перед революціонеркою стали завдання: боротись з ворогом і засипати межі поставлені ним між братами.

Завданням Культурної праці з рамени Організації в Києві було заманіфестувати в духовій ділянці ідеї українського націоналізму і стати до боротьби з большевицькою та німецькою реакцією. Крім того в загальному наступі національних сил — показати, що націоналізм не лише протилежний большевизмові світ, але й вповні завершений, зі своїм світоглядом, світовідчужанням і своїм підходом до політичних, суспільних і культурних явищ. Крім того необхідним було показати, що Україна — це зовсім не «німецька інтрига», а реальність, яка бореться за свою незалежність з кожним окупантом. Заманіфестувати ці дві правди було настільки важким, що не можна було оглядатись на жодні жертви, однак «заманіфестувати» — це зовсім не означає якоїсь шгучності. Це означає тільки, що українські сили були свідомі, що розгортання нормальної української роботи, українського життя приведе до кривавого удару з окупантом. Можна було уникати, але не уникнути, того конфлікту, хоч в перший час. Але цілому світові треба було показати укра-

їнську суверенність. Треба було захопити позиції і поборювати большевицький світ, який слушно назвав Черчіль «запереченням людської душі», українською позитивною працею.

У Києві закипіло життя; гальмоване різними терорами, воно всеж розквітло в задушливій атмосфері прифронтової полоси. Не дивлячись на голод, неймовірну гостру зиму, саботажі московських агентів і провокаторів, удари Гештапо — оживали всі ділянки життя, від початкової школи до банків і підприємств найбільшого масштабу.

Цей період життя Києва був найвиразнішим запереченням всіх малоросійських дефетизмів і ворожої брехні про нас, як народ. Тут завалились всі теорії про нездібність українців до державного життя, про брак інтелігенції, про нашу анархічність, про брак організованого хисту, карності, солідарності, національної свідомості і ще там які браки. Українська столиця оживала власними силами. Ані німці, ані москалі не допомагали; навпаки: саботували, гальмували, грабували, намагались скомпромітувати активні елементи перед загалом. Коли це не вдалось — почали нищити.

Певно — труднощів не бракувало, але за кілька тижнів знищене воєнними діями й саботажами місто — мало світло й трамваї, радіо й телефони, наладане постачання настільки-наскільки німці його не зривали. Пуцено в рух школи з високими включно; кабінети й лабораторії Університету та Академії Наук починали працювати науково й для потреб загалу. Поставлено на ноги пресу й пороблено приготування до видавання книг.

Адміністрація міста й області була готова до розв'язання найважчих проблем; в першу чергу до забезпечення населення харчами й паливом. Пізніший голод й холод повстали лише завдяки тому, що німці заборонили організувати українським установам постачання харчів для таборів полонених. Німці Червоний Хрест виарештували, заборонили селянам довозити харчі, в наслідок чого згинуло понад 4 (чотири) мільйони полонених жахливою голодовою смертю.

В Києві починали працювати театри й опера, готувалась до праці й київська кіностудія.

В цілому цьому морі праці столиці України весь час присутні й активні були члени ОУН, чи то як організатори, чи як робітники вросли вони в ґрунт і ставали необхідними; пізніша їх ліквідація потягнула автоматично ліквідацію роботи.

В ділянці культурного життя відповідний Культурний Орган ОУН дійсно провадив; провідні становища були здобуті членами цього органу виключно завдяки їх індивідуальностям, талантам, запалові та здібності до праці в тих умовах, де іншим опускались руки.

Завданням Олени Теліги було не лише пізнати нове середовище, не лише ширити в ньому націоналістичні ідеї, але й на практиці реалізувати настанови свого Органу; розбудувати українську духовість, боронити її суверенність. Тому Олена Теліга, вибрана Головою Спілки Письменників змісця приступила до праці.

В ділянці літературній застала самі згарища й руїну; майже всі відомі київські письменники були вивезені; лишилися переважно самі пересічні, багато сумнівної особистої вартости, та молодяк, що тільки мав стати письменниками. На працю Спілки не було жодних об'єктивних умов; найперше — письменники не мали чого їсти, найгірше було з тими, що перейшли советські та концтабори: ті були виснажені, хворі, надшарпані нервово, звертались до Спілки, а ця не мала жодних фондів.

Олена Теліга zorganizувала харчівню при Спілці для допомоги, потрібуючим. Скрізь ходить, домагається, просить, комбінує і кожен дістає якусь піддержку.

Щоб ширше реалізувати свої завдання Олена Теліга починає редагувати літературний тижневик «Літаври». Її редакція стає рівночасно творчим і виховуючим літературно-мистецьким середовищем. Старших ветеранів пера — обмаль. Найбільше товпиться тут молоді. Та з цією молоддю нелегка була справа. Це вже була молодь советського виховання. Не всі тут були з молодечим ідеалізмом, чи шуканням взагалі чого будь. Ні, було багато наскрізь проїджених отрутою марксизму й матеріалістичної діалектики. Вони нічого не шукали. Вони з советської перейшли в німецьку дійсність і старались в ній улаштуватись.

З літературного боку це були повні бездарності. При письменницькій бранжі (інакше цього не можна назвати — вони були ремісниками в літературі, як слюсар, токар чи швець, але не інженери, не винахідники, не творці) тримались вони, як при легкому заробітку. В Советському Союзі письменник і журналіст, як апарати і роботи пропаганди, були прекрасно платні. Від них вимагають тільки одного: не бути письменником. Не мати своїх поглядів, не шукати нічого, ніякої правди, нічого не творити, а тільки клепати замовлені заклякки, похвали, або лайки.

Такого роду була більшість «письменників», що приносили твори до редакції «Літаврів». Більшість з них відразу переорієнтувалась і замінивши відповідні поняття чи імена з советських на німецькі — мала готові «твори». З приємною усмішкою вони пропонували це сміття «Літаврам» до друку.

Помінаючи літературну бездарність це було переважно плазування і запобігання ласки у нового пана. Олена Теліга, як редактор, за кожним разом ставилась в критичне положення: відкинути такі «твори», означало мати на себе донос в Гештапо. Як голова Спілки мусіла виступати проти такої «творчости». За це також ішли доноси в Гештапо.

Олена Теліга знала своє завдання й його виконувала, не оглядаючись на наслідки. Перше число «Літаврів» принесло її передову статтю — «Наростіж вікна», в якій кликала письменників роздвигати завеси задуху й припису, стати собою і відчутти свою приналежність до народу, який бореться проти неволі. Подлі душі, бездарні плазуни відчували, що це проти них; вони не можуть бути вільними, бо нездібні щось дати зі себе взагалі без припису. Вони всі з підлоти, як німецькі агенти чи як большевицькі провокатори, щоб знищити українські національні сили німецькими руками; почали акцію підкопування, інсинуації та доносів.

Коло Олени Теліги, «Літаврів» та Спілки Письменників збиралась вже група письменників з іменем і молоді, що будучи справді українцями — відчували глибоко те, що голосила поетка. Так прийшов поділ на два різні табори; але сили були нерівні — за тьмою реакції стояв гітлеризм і большевизм, за нами — ніхто. Ми були здані на власні сили. Вислід недалекого удару був наперед ясним, але Олена Теліга ні хвилини не вагалась; «Літаври» число за числом кидали, дов'єтарди, націоналістичні ідеї. Безперечно культурна ділянка, зокрема «Літаври» це був найповніший вияв ідей українського націоналізму в практиці на землях; і тому культурний орган ОУН поніс найбільші втрати.

Німці не могли довше терпіти такого браку уваги до їх присутности й їх тенденцій зробити з України свою колонію; атмосфера в цілій Україні згущувалась, а в Києві зокрема. З кінцем листопада німці влаштували криваву масакру в Житомирі; там і в Радомишлі розстріляно було організаторів й багато учасників маніфестації на могилі героїв Базару. В той же час у Києві прийшов арешт, а згодом і розстріл Романа Віди й товаришів. Надходив критичний момент.

В першій половині грудня заарештовано редакцію «Українського Слова» — Івана Рогача, Оршана-Чемеринського, М. Оліїника, Яковенка та інших. На їх місце прийшов безличний раб проф. Штепа. Вступаючи на трон редактора вже «Нового Українського Слова», він заявив, що його не лише завданням, але й метою є «не зробити й не допустити нічого, що могло б засмутити визволителів». Гештапо потребувало пропагандивних козирів для дурення людей, тому воно радо використало б й Олену Телігу; через Штепу запропоновано їй скоритись. Вона знала, що її чекає, коли відмовиться, але гордо відповіла — «ні!», цим спалила за собою всі мости; «Літаври» перестали виходити. Та не перестали снувати «літавристи», як називали тих, які прийняли ідеї голошені «Літаврами»; Олена Теліга залишилась в Києві й всю свою роботу переносить в Спілку Письменників, — на авторських сходинах, в приватних розмовах, далі вияснює, переконує, спрямовує, виправляє, кермує й підбадьорує. Спілка стає в Києві bastionом переслідуваного націоналізму; все, що українське — гуртується тут, в цьому маленькому царстві Олени Теліги. Це царство, як і цілий Київ можна скорше назвати пеклом — без вогню пекельного, але з пекельним холодом і голодом; Олена Теліга живе, мов на Клондайку, — жажливе харчування, в хаті зимно, нема ні води, ні світла; але поетка щоденно точно о 9 годині ранку, акуратно зачісана, елегантно вбрана, трусячись від холоду з посинілими пальцями, але з привітною й підбадьорюючою усмішкою — в помешканні Спілки на вулиці Трьохсвятительській.

Це був справжній героїзм; і все для того, щоб дотримати слова своїх засад і продовжувати роботу. Тут виявилась постать Олени Теліги у всій її величі; в житті реалізувала свої засади до останнього.

ОСТАННІЙ АКТ.

«Як не цікаво змирати на старість від хвороби печінки» — казала часто Олена Теліга. «Як велично, що нам не дано тридцятого

року дожить» — писав про покоління борців Ольжич. До цього покоління належала Олена Теліга; належала вона до того покоління, що не тільки гарно жило, але й велично вмірало. І смерть, як останній акорд гарячого життя, як щось велике й таємниче, не могла бути не стилевою.

**І в павутинні перехресних барв
Я палко мрію до самого рання,
Щоб Бог зіслав мені найбільший дар:
Гарячу смерть, не зимне умирання.**

Життя її ніколи не було спокійне, повільне; вона горіла змаганням за майбутнє, прикрите туманом невідомого.

**Бо серед співу неспокійних днів,
Повз таємничі і вабливі двері
Я йду на клич задимлених вогнів —
На наш похмурий і прекрасний беріг.**

**Колиж зйду на кам'янистий верх
Крізь темні води й полум'яні вежі
Нехай життя хитнеться й відпливе,
Мов корабель у заграві пожежі.**

Над рікою зодій вона тепер у Києві входила на щораз вищий беріг; кипіла творчою працею формуючи душі, так начеб тепер вибачалась перед Києвом, що колись так далеко була від його болів, турбот і трагедій — начеб хотіла тепер своїй землі надолужити колись пропущене — чула в цьому велике захоплення. А майбутнє лежало покрите хмарами... Та воно її не лякало.

І ось... 9 лютого 1942 року в життєвій мандрівці ступила Олена Теліга на кам'янистий верх... І дійсно, «мов корабель у заграві пожежі» — відійшла від нас... Не вірилось, що це так; вчора, ще сьогодні була вона тут повна життя, уділюючи його іншим...

Того дня Гештапо арештувало всіх, хто прийшов в помешкання Спілки Письменників, зробивши там перед тим засідку. До години третьої пополудні були всі арештовані; нікому не було вільно вийти — Гештапо чекало на дальших гостей. Ситуація була більш як поважна; в кожному разі настрої був похоронний, лише Олеся Теліга брентіла сміхом, підбадьорювала — казала, що братиме всю відповідальність на себе, тому іншим нема чого боятись. Потім ми довідались, що додержала слова абсолютно — докладно. Голошене нею почуття і обов'язок відповідальности вона виконувала і в обличчі смерті.

По 15-й годині відвезено усіх, що мали щось спільного з Управою Спілки Письменників до Гештапо при вул. Короленка 33. Звідти не вийшли вже ніколи: Олена Теліга, інж. Михайло Теліга, Іван Ірлявський, проф. Гупало, ред. Кошик, Василь Кобрин та Ігнатко — два останніх були арештовані раніше.

Чи могла Олена Теліга уникнути арешту? Безперечно могла. Могла після арешту Ротача і товаришів виїхати з Києва. На це

мала б напевно згоду Ольжича. Але вона твердо заявила: «Я вдруге з Києва не виїду». Тим більше не хотіла цього зробити тоді, коли «Нове Українське Слово» Штепи почало цькувати «емігрантів» і націоналістів. Казала, що не перенесла б, якби хтось міг сказати, що залишила своє становище в небезпеці.

Могла врешті 9 лютого не піти до помешкання Спілки й перейти на котресь з організаційних конспіративних помешкань в Києві. Відомо було, що в суботу 7 лютого в Києві заарештовано кількох визначних інтелігентів. Було ясно, що арешти не припиняться на цьому, і напевно не поминуть націоналістів, які були експоновані в суспільній роботі.

Всі остерігали Олену Телігу, щоб вранці 9 лютого 1942 р. не йшла до Спілки. Однак вона сказала: «На мене чекають люди. Коли я не прийду, — як це буде виглядати?» Хотіла залишитись вірною собі й іти своїм шляхом до кінця. І пішла сказавши півжартом пів поважно: «Коли мене заарештують, і я загину, то знайте, що сповнила свій обов'язок до кінця і скажіть про це іншим».

В один з лютевих ранків 1942 р. на коридорах в'язниці НКВД (там містилось Гештапо) при вулиці Короленка ч. 33 зчинився рух. Звичайна річ: виводять чорвогу партію на розстріл. В келіях почули крик: «Хто вийде звідси, скажіть всім, що німці розстріляли Михайла Телігу з Кубані». Посипались удари, заступали двері й все стихло. Це був ранок, коли разом з чоловіком героїчно вмерла Олена Теліга, сповнивши свій обов'язок до кінця.

Хоч і як глухі мури в'язниці Гештапо, але героїзм Олени Теліги проходив через них; вона була впевнена в слушності справи й тому спокійна. В одній з келій знайдено напис: «Тут сиділа і звідти йде на розстріл Олена Теліга». Зверха — Тризуб. Без гарних слів, без окликів і закликів.

«На сірім граніті хоробрі різблять своє мужнє ім'я». І вона була, як граніт, хоч вона ж була й поетка і жінка. Один з гештапівців, ще перед розстрілом, сказав: «Ні до чого не признається. Щоб відтяжати інших, все бере на себе». Один з катів по розстрілі признався: «Я не бачив ще мужчини, щоб так героїчно вмирав, як ця гарна жінка».

Так пройшла свій кам'янистий шлях крізь сонце втіхи і темінь терпіння Олена Теліга. Як метеор перелетіла крізь життя і згасла лишаючи вічну заграву слави героя.

ЗУСТРІЧІ З МИХАЙЛОМ ТЕЛІГОЮ.

Було це весною 1919 року. Був прекрасний сонячний день, що пройшов незауважений у тяжкому бою з матросами, а над вечір підтримуваний санітаром у шкутильгав у напрямі недалекого лісу, куди вже не долітали ворожі стрільня.

Здалека видно було під першими деревами лісу невеличку купку людей, а над ними, причеплена до гілячки дерева, повівала біла хоруговка з червоним хрестом.

Це перев'язочний пункт нашого кур'я.

За нами і перед нами у тому ж напрямі несли, або вели ранених.

Кожний з них радісно вдивлявся у білу хоруговку. Рахував вже відлеглість кроків, бо під цією емблемою віри і милосердя бачив своє спасіння. Вірив, що хоч може і не цілком і не відразу, але зменшаться його терпіння та скаліченим частинам тіла повернуться давня сила й зручність.

І тому самі приспішали ходи, або нетерпляче підганяли санітарів.

Поміж деревами лежать і сидять ранені чекаючи своєї черги. Над одним пораним похилена військова постать з червоним хрестом на рукаві. Це лікар. Єдиний чоловік на цілу громаду, до якого зійшлися усі з своїми болями і стражданнями.

Лише один він та два вже літні санітари. Як же він один усім допоможе?

В цей момент лікар швидко встає і підходить до другого раненого і тоді я побачив його обличчя. Воже, та цеж хлопчик. Не більше 19 літ. І у його руках для оцих десятків тяжко і легче покалічених людей? Неможливо!

Бідні ми! І на саму цю думку, рана з подвійною силою заболіла. Знесилений присів на землю та критично приглядався праці того «молокососа». А, він кидався дослівно від хворого до хворого, м'яким, сливе жіночим, а водночас рішучим, недопускаючим сумніву, голосом, кидав короткі накази хворим і санітарам.

Блискавичними рухами щось робив, після чого хворі жереставали стогнати і кидався далі. Не довше, як по півгодині моя скептична усмішка зникла, а перемінилась у подив, а по зробленню його тонкими ніжними пальцями мені перев'язки, я вже був ним захоплений.

— Хто це такий, питаються врешті вже вільного санітара? — Та, це вчора увечорі прислали нам зі штабу «хвершала». Теліга Михайло зветься. —

Тимчасом бій пригасав.

Начас настіла допомога відкинула матросів далеко на схід.

Моя частина, яку я відшукав, відійшла в резерв, і розташувалась під лісом недалеко перев'язочного пункту. Сонце вже зайшло, а йому на зміну виплив ясний місяць, неначе продовжуючи день. Щось тягло мене на «пункт». Хотілось ще раз сьогодні побачити молодого фельдшера. Пішов.

Недалеко від брезентового санітарного шатра на тлі зануреного у тінях лісу, облита ясным місячним сяйвом, незабутня картина: Довкола грубого пня у мальовничих позах, лежать та сидять козаки: дехто скинув шапку, і місяць вилискує на голених головах, кидаючи тінь на обличчя від пишних «оселедців». Інший розкинувся горілиць і пильно вдивляється в небо, неначе зорі рахує, а знову, деякі похилили голови на схрещені долони, сперті на цівках рушниць. На пеньку сидить молодий юнак.

На колінах сперта бандура.

Кругом ідеальна тиша, в яку вкрадяться лагідні скарги бандури і ніжний ліричний тенор, що співає думу про Байду.

Пальці ритмічними рухами посуваються по струнах. Юне, гарне обличчя з чуприною по козацьки підстриженою, підняте легво вгору, осяяне місячним світлом; видається нереальне, просто надприродне.

Задивлені в далечінь сірі очі, як би бачили все те, що кажуть слова думи.

А кажуть вони про лицарів козачої доби, про велич й потугу козачого духа, про безмежну любов до батьківщини, про глибоке почуття лицарскости та слухности козачих змагань за волю.

Звуки пісні далеко не розходяться, бо гурт слухачів поквално ловить їх серцем і душею ховає десь глибоко і далі не пускає.

Це молодий фельдшер Михайло Теліга старими думами будив до чину дітей українського відродження.

Майже три місяці Теліга був при нашій частині і за цей час своєю ніжною, лагідною вдачею, веселими влучними дотепами, сердечним піклуванням раненими, а до того великою відвагою в боях полонив серця усієї нашої частини без винятку, а я особисто мав щастя стати його побратимом. Вир війни розлучав нас і знов знаходив, аж з кінцем 1920 р. розійшлися наші шляхи на довше.

II.

По двох роках сидження у польських таборах інтернованих та блукання по західній Галичині — кинула мене доля у місто Новий Санч на Жемківщині. Мешкав я на «голубятнику», тобто у кімнатці на горіщі будинку моїх щирих знайомих П-ва Филиповичів, та готувався до вступних іспитів до Краківської Академії Мистецтв. Котрогось літнього дня невеличким товариством знайомих поїхали до недалекого курорту Криниця. Коли виходили з двірця у Криниці кинулась нам у вічі досить велика жовта афіша, але ніхто її якось не прочитав і пішли далі. У самому курорті замаяла більша кількість цих жовтих афіш, аж хтось з товариства приглянувся їй ближче і аж у долоні ляснув: «Панство! у Криницькому кургавзі

концерт укр. бандуриста». Мені щось в серці тьохнуло. Підступаю ближче і читаю, очам не вірячи. Дійсно концерт укр. бандуриста Михайла Теліги і то... сьогодні.

Моя здивування і захоплення було несамолюбиве. Божі і дійсно приїхати вперше до Криниці, щоб потрапити якраз на концерт Михайла!

Зразуж кинулись ми до каси кургавзу. Набули квитки, і там довідався я, що Михайло мешкає таки в кургавзі, але кудись пішов, бо ключ був у порт'єра. Решта дня присвячена була на довблення у найнеможливіших закутинах курорту Михайла, та на вічному забіганню до порт'єра — чи ще не вернувся додому.

Врешті пів години перед концертом Михайло з'явився. Обійманню, вигукам та обопільному плесканню себе по плечах та колінах, в часі коли він передавався у дуже гарний стилевий стрій, не було кінця і лише 3-тій дзвінок, що кликав його на сцену, розділив нас. Концерт був імпозантний. У великій, дуже гарній залі Кургавзу не було ні одного порожнього крісла. Слухачі, серед яких українців з Криниці та околиці було яких 20%, решта поляки, вітали бандуриста однодушно дуже прихильно. Неодну думу доводилось виконувати йому по два, а то й три рази, а при кінці програми прямо не дозволяли зійти йому зі сцени, домагаючись ще й ще. Звідкілясь появилася маса квітів, якими дослівно закидали Михайла. Тай не дурно. Грав і співав Михайло прекрасно. За ці останні роки, що ми не бачились, технічно гри та багатством репертуару пішов він дуже вперед. Голос скріпився, змужнів, хоч і залишився той питоменний йому ніжний ліричний тембр. Ну, тай сама постать. Стрункий, вище середнього росту, з гарним, ніжним обличчям і прекрасними руками, вбраний у ефектовний народній одяг, робили своє, а зокрема жіночі серця танули.

Одним словом, успіх був так великий, що управа Кургавзу зразу ж по концерті просила Михайла лишитись на завтра, сама відсуваючи якусь імпрезу, призначену на завтра, на пізніше, аби лише Михайло залишився.

Михайло Теліга згодився, і на другий день відбувся знов концерт з таким же успіхом, як і попереднього.

Ясна справа, що до Санча я того вечора не навідався, а залишився з Михайлом і разом з групою місцевих українців, до півночі, бенкетуючи на його честь у ресторані того ж Кургавзу, а потім майже до рана проговорили, згадуючи давнину та міркуючи за сучасне.

Тоді ж я довідався, що Михайло робить заходи виїхати до Подєбрядської Академії, що чекає лише документів на виїзд, які мають бути десь за місяць; зараз є вільний і тому постановили ми, що по завітнішнім концерті їдемо до мене, до Санча, бодай на пару день.

Дістали у добрих людей ще одно ліжко і на моїм «голубнику» зробилось гамірно та весело.

Три перші вечори ми з хати не виходили, бо не хотілося нікуди йти. Ми самі собі вистарчали. Були прекрасні місячні вечори. Михайло сів під вікном, а я лягав на ліжко, слухав і вдивлявся у його постать осяяну місячним сявом, так як тоді, коли його вперше побачив.

Глибоко в душу впивались звуки бандури і співу, а думками віталось далеко, під Київ і ще далі.

Прекрасні три вечори наповнені смутком радісних спогадів. Ці три вечори найбільш лишилися мені в пам'яті, бо вони були лише наші. Тільки його й мої. Що не передумалось за тих небагато годин?! Скільки плянів, проєктів на наше даліше, національне і наше особисте, зокрема! Розумівав його у Подєбряді, мене у Краків, а серця обох нас тягнули на батьківщину. Чекали війни, здобуття назавжди Золотоверхої Столиці, а навіть в'їзду разом у його кохану Кубань, яку він не бачив інакше, як лише в Україні, створення сильної Української Армії, в якій ми бачили себе обох і творча, наполеглива праця над зміцненням, закріпленням своєї Державности. Свого особистого життя в Україні поза військом — в перші роки ми не уявляли. Воно мало початись вже аж тоді, коли Українська Самостійна Держава, всіма визнана, із могутньою мілітарною силою стане на власних ногах. Аж тоді йому ввижався медичний факультет київського Університету, а мені Київська Академія Мистецтв.

Так минули нам три дні... Та надалі залишитися на самоті не дали нам люди. Михайлове інкогніто виявилось і треба було його впровадити в доми усіх моїх знайомих українців.

І щоденно над вечір можна було бачити на вулицях Нового Санча двох юнаків, у одного з яких, на рамені, через плече висів якийсь дивної форми великий предмет у сірому футералі. Це Михайло у мою супроводі ішов співати лемкам пісень та дум з далеких українських степів.

За час побуту Михайла у Санчі, здається двічі виїздили ми з ним на концерти до лемківських сіл Лабови та Нової Весі. Тоді вперше лемки побачили український народній струмент, про який майже ніхто з них не чув.

Враження з цих концертів було величезне. Треба сказати, що слова Україна, Українці, Українське, які раз-у-раз лунали в Михайлових думках були ще тоді на Лемківщині, не тільки не популярні, а навіть ворожі в очах лемка, це були синоніми зради всього «руського». Про це все Теліга був попереджений, однак мимо того, враження на селян було таке сильне, що коли під кінець першої частини концерту Михайло проспівав думу про Зруйнування Січі, де зокрема підкреслив слова «а московська вся старшина церкву грабувати» — то половина залі ридала повним голосом. Коли ж на закінчення усього концерту проспівав думу про Головного Отамана Симона Петлюру, де теж ясно сказано про боротьбу з московською комуну, то зала гриміла від оплесків та вигуків захоплення. А коли після концерту пішли на «клебанію» на вечерю та наніч, то за нами йшов цілий гурт селян, який розсівся на широкій веранді приходу, чекав, аж ми повечеряєм, бо «пан-господин» ще по вечері «щось нам заграють». І Михайло дійсно грав найбільш патріотичних наших дум, даючи короткі пояснення до кожної з них. Цей нереклямований концерт тривав довше, як той попередній, бо десь до 12 години ночі, а слухачами було ціле село, дослівно ціле село. По-одному, по-двох, маленькими групами сходились, залагли широким півколом цілий травник довкола ганку.

Темно на дворі цілком. Лише з одного вікна плебаній падає сніп світла на пару облич, що сиділи ближче. Решти цілком не видно, а тиша така, що враження повного безлюддя. Лише врядогоди спалахне в одному то другому місці вогник потягнутої цигарки, інколи вирветься чийсь схлип, або зітханья.

А Михайло грав. Але як грав? Як співав?

Багато разів перед тим, багато разів і після того доводилось чути мені від його ці самі думи, але такого виконання ні у нього, ні у іншого кобзаря мені вже не довелося чути і ледве чи почую коли. То не співав кобзар, то співав пророк.

То Мойсей, що кликав до свого народу. Він гремів, він плакав, він просив. А це все разом робило могутнє враження. Воно йшло глибоко в серця, могутньою силою поширювалось у найглибші кутики душі і випірало десятиліттями штучно плекані москофільські доктрини, наболегливо вкладені туди за московські червінці різни-ми прихвостнями.

Наскільки сильне враження було від цього вечора, хай буде факт, що двадцять років пізніше, ідучи на другу еміграцію, довелося дені коротко жити в селі Лабова. Тай по 20-ти роках, ті, що були у 1923 році ще підлітками, чи вже поважними господарями, а тепер з молодих — дорослими, а з дорослих — цілком старими людьми, все вже тепер свідомі українські патріоти, пізнаючи мене з тих часів, не раз питалися, «де той пан бандурист, що так файно співав, та грав, що з ним є?», а довідавшись про трагічну його долю, тяжко зітхали та стискували уста. І так було скрізь, де появлявся Теліга. Чи то на офіційних концертах, чи то у вужчому гурті знайомих, відразу зднував він собі серця людей і будив почуття вдячності за зворушення кращик струн людської душі.

Було багато веселих, безжурних хвилин в час його побуту у Новому Санчі, бо його весела і м'яка вдача та гарний репертуар сміховинок і жартівливих пісень до бандури, а до того 23 роки життя та молодеча фантазія розливали радість довкола.

І його усі любили, ну а жінки, звичайно, зокрема.

Пригадую один з дуже приємних днів, коли ми обидва вперше приймали на своїм голуб'ятнику велику кількість (до двадцяти осіб) визначних українських громадян Н. Санча.

А сталося це так. Котрогось вечора на вечері у панства Дзеровичів згорились ми про-полтавські страви і зійшли, звичайно, і на полтавський борщ. Я похвалився, що пару днів тому одержав від своєї мами докладний рецепт, як робити полтавський борщ, що рецепту ми вчора випробували і проба вдалась. Спровоковані скептичними зауваженнями господаря дому щодо якості того борщу, ми палко боронилися, а врешті запропонували покоштувати. Усі погодилися і внаслідок того, за два чи три дні були запрошені усі наші ближчі знайомі на пробу борщу. Ще з попереднього дня були приготовані усі потрібні складові частини, принесено здоровенного баняка, позичений посуд, стільці. І точно о другій годині пополудні на велике здивовання сусідів-поляків, наші деревляні й доволі круті сходи на наш голубник зостогнали й закрипіли під ногами не одного, таки доволі літнього й солідного ваги гостя. Як зви-

чайно, першував бувший посол до австрійського союму, директор банку п. Яворський, за ним панство Филиповичі, Дзеровичі і другі. Чистими простиралами (обрусів ми не мали) прикриті столи, обіцюючі різної форми та поємности чарки з розкиненими поміж ними квітами, та веселі й горді обличчя молодих господарів веселили гостей. Тріюмфально внесений був з кухні згаданий баняк з борщем і «пир» почався. Враження було колосальне, а для нас і не без користи, бо від того дня починаючи, двічі, або й трічі на тиждень, діставали ми запрошення від тих чи інших знайомих на проби полтавського борщу. Почались «соцзмагання» поміж панями за якість цієї національної страви, що й позначилося на нашому зовнішньому вигляді, закругленням форм.

В борщевому шалі минуло більше місяця, коли нарешті нам треба було роз'їхатись.

Телізі до Праги, мені до Кракова.

III.

Десь 1931—32 року довідався я, що Теліга одружився та переїхав на сталий побут до Варшави, а пів року пізніше приїхавши до Львова, відвідав з дружиною і мою хату. Михайло за цих 10 років майже не змінився. Так само по-давньому стрункий, веселий і дбайливо вбраний. Лише в очах якби якийсь нове світло. Зокрема тоді, коли дивився на свою гарну, дуже жіночу, дружину. Я розумів це світло. Воно йшло від серця і гордості посідача скарбу. Дійсно, пані Олена з першого погляду робила дуже сильне враження, а по довший розмові полонила своїм щирим сміхом, влучним дотепом, блискавичними думками і ще чимсь, чому тяжко було найти окреслення.

Аж пізніші роки, познайомившись ближче з нею особисто, зрозумів я — це ніжність у силі. Парадокс, здається, але це так дійсно було. До початків другої світової війни не раз приїздив Теліга до Львова, жив у мене по пару днів і за кожним разом, як і раніше, головною темою, що турбувала його, це були наші українські проблеми.

Він цікавився абсолютно всіми проявами українського життя. Бачив усі наші браки, усі слабості і щиро болів ними. Своє особисте життя уважав за щось тимчасове, переходове, скеровуючи все у майбутнє, а його бачив тільки у визволеній батьківщині.

А визволення батьківщини — тільки як наслідок війни.

І аж 1941 рік, в червні, здавалось, довгожданний момент настав. Почалася друга світова війна.

Німецька армія швидко насувалася землями України на Схід. Ще під столицю України йшли бої, а вже Олена і Михайло Теліги перебрались до Львова і шукали можливостей нелегально дістатись на Правобережжя. Були у Львові коротко, а за пару днів по зайнятті Києва німцями — були вже там і пірнули у вир його життя, на яке чекали двадцять років. З кінцем листопада 1941 року відшукав я Телігів на вул. Великій Кудрявській у редакції «Літаврів».

Пані Теліга горіла ціла прометеївським вогнем, Михайло чим міг, і де міг — допомагав. Бачились ми коротко, бо я спішив на Лівобережжя, але й та коротка година була одним ентузіазмом.

З Лівобережжя повертався я в грудні 1941 р. і знов був у Телігів, але яка ж зміна! За цей короткий час надії розвіялись, а над долею України завис новий жорстокий гітлерівський меч. Зубчата нацистівська свастика почала звільна обертатися стинаючи спочатку обережно, поволі голови тим одиницям, що не хотіли коритися їй.

З дня на день зубчатка крутилась щораз швидче, щораз дошкульніше вривалась у відсвіжений український організм, аж впала в шал кривавого терору.

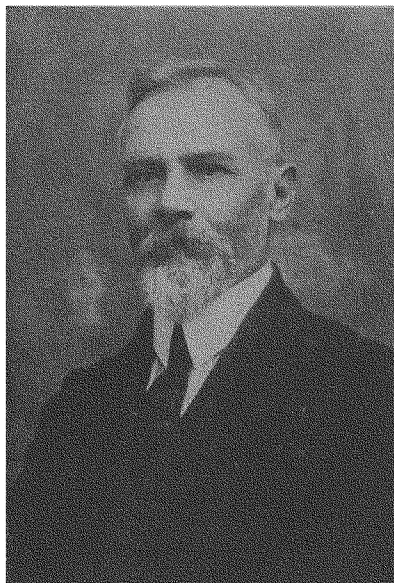
22 грудня виїхав я з Києва, а вже у лютому 1942 дійшла до нас до Львова неймовірна вістка, що Олену й Михайла Телігів замордували гітлерівські посіпаки. Вістка була настільки жахлива, що в неї ніяк не можна було повірити, погодитися з нею.

Раз у раз розпитував я людей, що масово тікали зі Сходу, в надії почути радісне заперечення, та нажаль, усі оповідали те саме і те саме. Два палаючі безмежно любов'ю до Батьківщини серця, згасила осатаніла рука наїздника. —

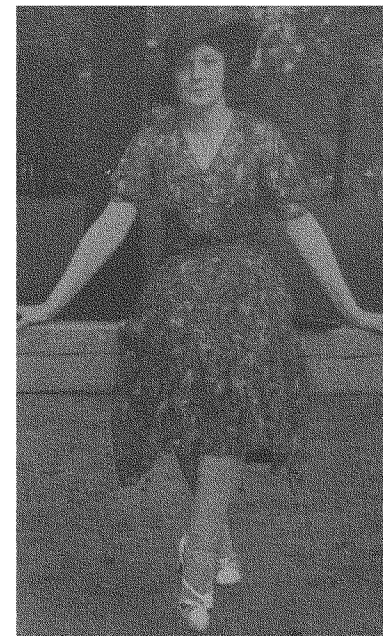
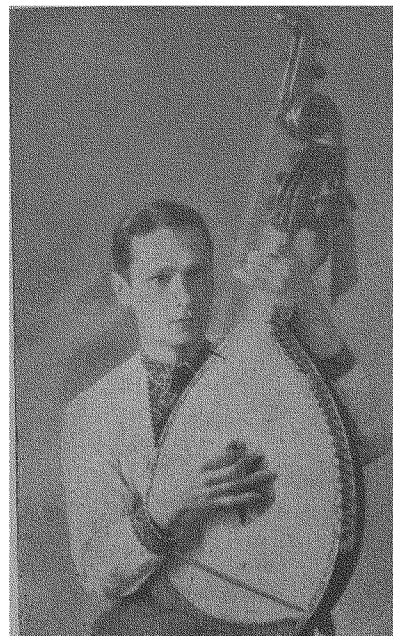
Світлини

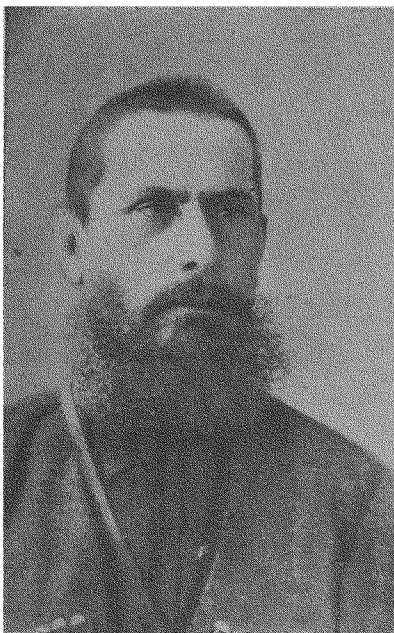
ОЛЕНА ТЕЛІГА

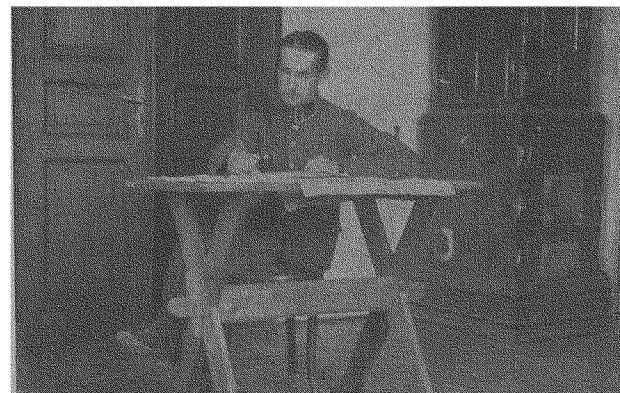
Проф. Шовгенів — батько О.Теліги (перед початком війни 1939 р.) Мама Олени Теліги (1916 р.)

Михайло Теліга в студенські роки. Олена Теліга 1933/34 р. („... Все также набік чорний капелюх...“)

Батько Михайла Теліги — отаман стан. Ахтирська на Кубані 1906 р. Мама Михайла Теліги (1906 р.)

Михайло Теліга в старшинському однострої (роки Визв. Змагань).

Михайло Теліга в домі С. Литвиненка. Сидить зліва на право: 1) Ю. Липа, 2) М. Теліга, 3) В. Дядинок (під стіною), 4) С. Литвиненко, 5) пані Литвиненко, 6) пані Н.

Олена Теліга з друзями студентами Варшави і Познаня на студ. вечірці в карнавалі 1938 року.

Олена Теліга з чоловіком в Кракові 1941 р. перед виїздом до Львова.

Олена Теліга й Дмитро Донцов у Ворохті 1935 р.—

Олена Теліга і Улас Самчук після переходу Сяну 1941 р. між дівчатами дому, в якому відпочивали.

Олена Теліга і Оршан-Чемеринський у Львові 1941 р.

Олена Теліга в 1939 р.

Плякат в Корієні 1940 р.

Декорація сцени з Академії.

ЗМІСТ

Від впорядчика

I. ПОЕЗІЇ

Радість

Я руці, що біла...

Літо

Поверот

Сьогодні кожний крок...

Моя душа...

Мужчинам

Сучасникам

Вечірня пісня

Чоловікові

Життя

Лист

Безсмертне

Неповторне свято

Вірність

Без назви

Подорожній

Відповідь

П'ятий поверх

Чужа весна

Розцвітають кущі...

Танго

Козачок

Соняшний спогад

Ніч була...

Чорна площа

Махнуть рукою...

Напередодні

Усе — лише не це...

П'ятнадцята осінь

Гострі очі...

1933—1939

Засудженим

II. ПРОЗА

Або — або	49
Якими нас прагнете?	56
Сліпа вулиця	69
З нових книжок	78
До проблеми стилю	81
Партачі життя	84
Книжка — духовна зброя	101
Вступне слово на академію в честь І. Мазепи	104
Відозва ОУН	110
Братерство в народі	114
Прапори духа	117
Останній лист	120

III. БІОГРАФІЧНІ МАТЕРІЯЛИ

К. Гридень — Олена Теліга (1907—1942)	125
О. Жданович — На зов Києва	139
С. Литвиненко — Зустріч з Михайлом Телігою	172

IV. СВІТЛИНИ
